Давид Д. ВУЧИНИЋ*

ИНТЕРВЈУ: ПРОФЕСОР СИМА АВРАМОВИЋ**

Професор Сима Аврамовић један је од највећих српских стручњака из области упоредне правне историје, реторике и државно-црквеног права. Рођен је 19. јула 1950. године у Београду, где је и завршио основну школу и класичну гимназију. Правни факултет Универзитета у Београду уписао је академске 1969/70. године, а дипломирао 1973. године, са просечном оценом 9.92. Сва своја академска звања је стекао на истом факултету, а редовни професор постао је 1993. године. У периоду од 2012. до 2018. године, у два мандата, обављао је дужност декана Правног факултета Универзитета у Београду.

У својој готово полувековној каријери на Правном факултету Универзитета у Београду, професор Аврамовић је предавао предмете Општа историја државе и права, Упоредна правна традиција, Римско право, Реторика, а на последипломским студијама Државно-црквено право, Методе и технике правноисторијских истраживања, итд. Оставио је незаобилазан траг у бројним пољима свог научног деловања: правној историји старог века, посебно у области античког грчког права и судског беседништва, у области државно-црквеног права и регулисања односа државе и цркве, праву на верско образовање, реторици и *public speaking*-у...

---

* Аутор је студент мастер студија на Правном факултету Универзитета у Београду, благајник Клуба *Forvm Romanvm*, адвокатски приправник Тијане Којовић у адвокатској канцеларији „БДК адвокати“ и сарадник у настави ван радног односа на Правном факултету Универзитета у Београду на предмету Кривично право, david.vucinic@bdkadvokati.com.

** Видео снимак интервјуа може се видети на *YouTube* каналу „Весника правне историје“ – *https://www.youtube.com/channel/UCTorTliVwloaGPAYzFm-BSw*

Професор Аврамовић говори и пише енглески, користи немачки, грчки, италијански и француски, а зна и старогрчки и латински језик. Аутор је преко стотину књига, монографија и научних чланака, а књига "*Rhetorike techne* – вештина беседништва и јавни наступ" понела је награду Универзитета у Београду за најбоље научно остварење наставника и сарадника за 2009. годину.

Држао је велики број предавања по позиву на престижним светским универзитетима, а учествовао је са рефератима на многим реномираним међународним и домаћим конгресима и развијао међународну сарадњу Правног факултета у Београду са многобројним истакнутим стручњацима са најистакнутијих светских универзитета. Учествовао је у оснивању и деценијама је водио Клуб *Forvm Romanvm,* као и Такмичење у беседништву студената Правног факултета.

Овај интервју приредио је бивши студент професора Аврамовића, 30. маја 2020. године.

Давид Вучинић: *Поштовани професоре, првенствено, у име редакције међународног студентског академског часописа Весник правне историје, желео бих да Вам се захвалим што сте нам омогућили да приредимо овај интервју. Морам Вам признати, задали сте нам слатке муке са Вашом биографијом, како у одабиру питања тако и у припремању истих. Уколико немате ништа против, ми бисмо почели са питањима.*

Проф. др Сима Аврамовић: Само изволи.

Д. В.: *Да кренемо редом. Желео бих да Вас питам, откуда и зашто баш правна историја као поље Вашег интересовања и научног усавршавања?*

С. А.: Заиста си одмах на почетку погодио срж ствари. Правна историја је донекле стицај околности. Постоји једна лепа изрека која каже да човек треба два пута да буде паметан – кад се жени и кад бира професију. На то Душко Радовић додаје: „Ако то промаши онда мора да буде паметан целог живота". Ја сам се трудио да изаберем професију паметно, а не само по афинитету. Тачније, мој пуни афинитет је била класична филологија. Латински, старогрчки... Завршио сам Класичну гимназију. Ја сам заиста искрено желео да студирам један такав факултет. Међутим, онда сам се суочио са реалношћу – шта радити када се заврши такав факултет? Једина перспектива је бити преводилац или бити професор латинског, а ево старогрчког више и нема у средњим школама. Онда сам пронашао средњи пут, схва-

тио сам да на Правном факултету постоји предмет Римско право, али и предмет Општа правна историја или Историја државе и права. И, реко', ја ћу ту негде да задовољим тај свој афинитет, а право ћу да заволим с временом. Тако је и било. Дакле, срећа се некако мени осмехнула када се у току студија, добрим делом захваљујући и Форуму Романуму у коме сада седимо, један број професора са правно историјске катедре окренуо ка мени, препознао тај неки класичарски дух, и мало по мало ме уводили у нешто што сам ја потајно желео. Није ни тада било баш много младих људи који добро знају латински, а још мање оних који познају старогрчки. Из моје генерације, само нас двојица смо уписали Правни факултет. Да будем искрен, због другог мог колеге сам ја и уписао права. Он ми је помогао речима: „Ма идемо на Правни заједно, биће нам лакше". Тако да је то био моменат који је добрим делом определио моје везивање и за катедру и за теме и за прве наградне темате који су се и тада организовали. Тада је била фондација Алберта Вајса, покојног професора, председника јеврејске задруге, представника Југославије на Нирнбершком процесу, чија сада библиотека краси ову просторију. Откупили смо је пре годину дана од наследника, и целокупна библиотека Алберта Вајса се сада налази овде. Ја сам био добитник те дипломе „Алберт Вајс" у два наврата за неке радове. Један је био о Дубровнику и дубровачком статуту, а други сам већ и заборавио. Тако да се практично кроз студије већ припремала та нека врста пута ка правној историји. Наравно, мене је пре свега заинтересовала правна историја Старог века, Римско право највише, а маштао сам и да будем и асистент на Римском праву. Међутим, ту је већ било попуњених места и онда су професори рекли: „Ево имаш Упоредну правну традицију", сада се тако и зове, а рекли смо да се тада звала Општа историја државе и права, „па имаш у оквиру опште историје државе и права и Грчку, па се бави Грчком". Тако је то било, и тако ме је онда пут и повео ка неким мојим првим истраживачким напорима на Крит, у антички полис Гортину.

Д. В.: *Питаћемо Вас нешто и за Гортину, али пре тога, поменули сте Класичну гимназију у Београду. Да ли бисте могли да нам кажете нешто више о њој? Како је настава била организована, како је функционисала, па и ко је заправо ишао у ту гимназију?*

С. А.: Класична гимназија је у ствари определила мој живот у потпуности. Како сам отишао у Класичну гимназију, ни сам не знам. Наиме, тада се, а то је оно што људи не знају, 'шта је Класична гимназија', у Класичну гимазију полазило у петом разреду основне школе. Дакле, она је трајала као оно некада пре рата, осам година. Ми смо

формално били у некој школи „20. октобар“, то је тамо у некадашњој Космајској улици, а сада је то улица Маршала Бирјузова. Занимљиво је за рећи да је то прва школа која је у то време имала базен. Већ ту на почетку ваља рећи неколико речи о томе шта је то Класична гимназија, јер људи данас не знају. Тадашња предратна гимназија је трајала осам година. Класична гимназија је у основи имала управо тај модел, тако да смо ми у Класичну гимназију, у којој се учи класични грчки и латински, кретали као ђаци петог разреда. Ми смо били одељење „пето један“ (5–1) у школи која се тада звала „20. октобар“. Касније је школа мењала име. Данас је то школа „Краљ Петар I“, њено истурено одељење у улици Маршала Бирјузова. Други део је био у школи близу Његошеве, која је сада филолошка основна школа. Затим су се у првом гимназије спајали ђаци из две школе како би формирали један разред. Од петог до осмог разреда смо учили латински језик, његове основе, доста изрека, граматику, и ту су први почеци превођења, док смо старогрчки добили на полугођу седмог разреда. Након тога смо прешли у Велику школу, како смо је тада звали, а то је сада Трећа гимназија (у оно време Осма београдска гимназија) где је такође било по једно одељење класичара, оних који су уписали пре нас, и, нажалост, још само пар одељења у наредних четири-пет година, то јест, оних који су уписивали школу после нас. Та се гимназија угасила. Мало вољом технократије, мало због једног одијума који је владао према Класичној гимназији, јер се то некако третирало као остатак грађанског, „буржоаског“, док, рецимо, Хрвати нису укинули Класичну гимназију. Хрвати и данас имају Класичну гимназију и најбољи кадрови из тих гимназија излазе. Многи су мислили да ће то бити људи који ће се бавити само антиком, међутим, из Класичне гимназије су изашли и најбољи лекари и најбољи хирурзи, најбољи природњаци, неколико академика, бројни професори Универзитета на различитим пољима. Класична гимназија је давала једно опште широко образовање, и – оно што за себе сматрам као најважније – један поглед на свет. Када се ви као дете, у петом разреду основне школе, са својих дванаест година, први пут сретнете са Хомером, са етичким дилемама које грчка митологија поставља, када рано почињете да читате латинску поезију, живот другачије перципирате. У себе уграђујете неке вредности које су касније ваше трајне вредности. Наравно, много тога се може развити и касније током студија, али великим делом важи она изрека „дете се формира док је сасвим младо“. Ту је Класична гимназија од пресудног значаја. На страну што је у Класичној гимназији, у том разреду,било мало ђака, са почетком у две школе, јер су многи отпадали. Ипак је то било мало теже. Неки су и одустајали, да би на крају изашли као разред који је био је-

дан од последњих комплетних разреда са двадесет троје ученика. Ту је било различитих ученика из различитих социјалних средина. Ту су била и деца радника, занатлија, а ту су била и деца академика. У мом разреду је била ћерка Светозара Радојчића, академика, сина Николе Радојчића, једног од наших највећих историчара који је написао чувено дело о Душановом законику. Ту је био и син Воје Ђурића, великог историчара уметности и академика. Са нама у разреду је био и Саша Фотез, син чувеног режисера Марка Фотеза, који је поставио тада Дубровачке летње игре, и глумице Марије Црнобори. Ту су били људи различитих профила. Ћерка Младена Јагуште, диригента, који је до пре неколико година држао концерте у својим деведесетим. Ми смо у тим кућама и одрастали. Ми смо одлазили код академика Радојчића, али га нисмо доживљавали као академика, него као чика Тозу који нама спрема сендвиче. То је био тај фантастични социјални амбијент у којем су одрастала деца која потичу из различитих средина, али кроз једно фантастично пријатељство које се у тим годинама склапало, које је трајало, и које, Богу хвала, траје и данас. Заиста се амалгамирало нешто што је свима било заједничко. Један потпуно другачији начин живота, поглед на свет, једно оплемењивање духа. То је оно што је нама Класична гимназија донела, и, наравно, веома велика знања, другачија знања, пре свега из класичне књижевности, из античке историје, из античке филозофије, а онда, на крају крајева, и саме филологије.

Д. В.: *Рекли сте да је још онда Класична гимназија пала под технократијом. Ево и данас смо сведоци нове технолошке револуције. Да ли Ви видите данас потребу за увођењем Класичне гимназије у наш образовни ситем?*

С. А.: То је и моја и велика жеља претходних генерација класичара. Тим генерацијама су припадала и нека велика имена данашњице: Дарко Танасковић, Владета Јанковић. Постојале су иницијативе да се обнови Класична гимназија. Онда је било дошло време да смо били на корак до увођења, у време када је директорка Рибникара била Весна Фила, која је била тада помоћник Министра, па смо покушали. Били су направљени и наставни планови и програми уз помоћ наших колега из разреда и из претходних генерација који су позавршавали класичну филологију, а многи су то завршили. Међутим, то није кренуло јер родитељи нису препознали потребу да њихова деца од петог разреда уче латински и касније старогрчки. Тачније речено, модерним речником, ми нисмо имали добар маркетинг. Мислим само да је то. Од те идеје нисам одустао. Можда ћемо покушати да обновимо ту иницијативу и много бих се радовао када Србија не би

остала без Класичне гимназије, а да Хрватска и даље гаји Класичну гимназију и класичаре.

Д. В.: *Вратио бих се на правну историју и повезао бих правну историју са позитивним правом, и ту бих Вас питао какав је допринос правне историје позитивном праву и да ли се позитивно право може разумети без адекватног правно-историјског образовања?*

С. А.: Право питање за некога ко је управо цео живот посветио уверавању својих колега да је правна историја неопходна. Још као студент делегат у наставном већу на Правном факултету присуствовао сам сценама када су наши истакнути и угледни професори покушавали да укину Римско право и Правну историју: „То није за модерно доба. Правна историја је ствар прошлости". Многи тако гледају, а заборављају једну Цицеронову реченицу: „*Historia magistra vitae est*". Али, није историја само учитељица живота, она је нарочито учитељица права. Зашто је правна историја важна за правнике? Зато што се целокупно данашње право, а посебно право Европе заснива на Римском праву, и колико год ми данас били технолошки развијени, и колико год имали најразличитије гране права, оне све и даље траже своје корене у Римском праву. Па је то Римско право имало своју историју и кроз Средњи век. Глосатори, постглосатори, различите школе, велике кодификације које су се доносиле, Француски грађански законик, Аустријски грађански законик, Швајцарски, Немачки... Сви они баштине Римско право, а затим мало модификовано кроз пандектистику. Све је то правна историја на којој почива дашњи модерни правни систем Европе. Неко ће рећи да то нема много везе са англо-саксонским правом, са америчким правом. Има, и те како. И англо-амерички *common law* систем навелико користи огроман број појмова из Римског права и из правне историје. Дакле, познавати правну историју, пре свега познавати Римско право, то је један део објашњења зашто је потребна правна историја, а други део објашњења је да не можете разумевати данашње правне институте ако не знате како су они изгледали у претходном закону. Претходно законодавтсво не умире, претходно законодавство се само моделира. Редак је закон који се одсече у потпуности из прошлости и креира некакве нове идеје или нове правне категорије. Скоро свака модерна правна категорија утемељена је у неком појму који је стваран у претходним вековима. Зато је значајна правна историја, јер ко хоће да разуме позитивно право, он зна правну историју. И добри номотехничари, писци закона, добри законодавци, а поготову добри професори правних факултета широм света, сви имају изванредно добро познавање Римског права и правне историје. Дакле, није само

Римско право правна историја. Ниједан правни пропис не настаје *ex nihilo,* одједном и сада. Сваки се односи на претходни правни пропис, и ако неко жели да буде добар законодавац, а поготово ако жели да буде добар професор правног факултета, а тако је то свуда у свету, они сви добро познају правну историју, а не само норме Римског права. Ви ако хоћете да видите зашто једна норма сада изгледа тако, ви морате мало да се вратите у претходни закон који је регулисао ту исту област и онда ћемо разумети зашто се нешто променило. Дакле, разумети историју и живот правне норме, то је, у ствари, разумети право. Разумевати право као позитивно право, то је пут у пропаст, јер позитивно право живи кратко време. Па, колико брзо мењамо законе – Југославија и Србија су били шампиони само у променама устава. За неких четрдесетак година променили смо шест, седам устава или уставних аката. Када се мења устав, мења се све, цела конструкција. Ако ви немате једно утемељење у правно-историјским концептима и појмовима, онда стварате правне системе који су климави и који су технократски. Познавање правне историје је борба за дух права, за спасавање суштине права.

Д. В.: *Доказ тог континуитета чак можемо наћи и у комунистичком законодавству, након Закона о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације. Ма колико их укидао, он се опет ослањао на претходна законска решења.*

С. А.: Сјајан пример. Управо тако. Дошао је комунистички период, прекидамо са свим оним што је било раније. Али је опет то законодавство рекло: „Остају на снази принципи Српског грађанског законика“. Не може се непосредно примењивати, јер није згодно да се један комунистички режим сада позива на члан 153 Српског грађанског законика Кнежевине Србије, али су принципи Српског грађанског законика преживели до данас, и живе и данас.

Д. В.: *Сада бисмо прешли мало [на причу] о Вама, о Вашој личности, Вашем научном усавршавању. И у том погледу бих желео да Вас нешто питам о Вашим научним звањима. Сва своја научна звања Ви сте стекли на Правном факултету Универзитета у Београду. Да ли нам можете рећи нешто о том развојном путу?*

С. А.: Развојни пут Боре Шнајдера се одвијао пре свега опет у вези са Класичном гимназијом. Дакле, о чему ћу прво писати него о нечему што је везано за класичну Грчку. Тако сам врло брзо дошао до наслова своје магистарске тезе. То је заиста нешто што заслужује реченицу-две више од докторске, што би било можда и изненађујуће. Моја

магистарска теза је везана за најстарији сачувани законик у Европи, из петог века п.н.е., који се налази на Криту у месту Гортини и зове се Гортински законик. Ја сам ту тему практично одабрао сам. Имао сам ту срећу да ми је ментор, професор Љубица Кандић, дозволила ту слободу да ја одаберем, а она да прихвати. Имао срећу да су ми у комисији били професори Обрад Станојевић и Драгомир Стојчевић. Дакле, једна заиста сјајна комисија наших правних историчара, која обавезује. Али, право рећи, у то време су се тезе и писале другачије. Магистарска теза није била ни налик данашњој мастер тези. Магистарска теза се тада спремала дуго. Ја сам одлазио и на лице места. Ево и неколико реченица да бисте боље схватили како се мења време у којем живимо и у коме се истражује.

Знате, ја сам се сада вратио својој магистарској тези. Радим неки *revival* магистарске тезе, да видим како данас изгледа наука о Гортинском законику, и онда схватим да сам ја живео у праисторији 1977. године. Ја сам своју магистарску тезу прво писао у рукопису. Онда се она морала откуцати на писаћој машини у два до три примерка уз индиго папир, да би је видели ментор и чланови комисије. Након што је то готово, ви онда морате да одштампате тезу. Да ли ико више зна од младих људи, то сам сада установио, шта је гештетнер и како се тада умножавала магистарска теза?

Д. В.: *Факултет сте уписали 1969. године, а дипломирали 1973. године. Након завршетка студија сте се на истом факултету и запослили. Како бисте данас описали ову, сада пола века дугу везу са Правним факултетом Универзитета у Београду, и шта сâм факултет за Вас представља.*

С. А.: Факултет је друга кућа, како сам ја стално говорио, и то заиста јесте тако. Факултет је тада био у једном посебном стању после чувених демонстрација 1968. године. Ми смо као гимназијалци из гимназије у Његошевој за време студентских демонстрација знали да дотурамо јогурт студентима у штрајку, хлеб на споредна врата из Ташмајдана где сада улазе аутомобили, а у то време полиција није покривала та врата. Тада смо се осећали важни што већ као матуранти можемо да будемо полустуденти, и можда је то један од разлога мог везивања за Правни факултет. Када смо 1969. године дошли на Правни факултет затекли смо заиста звезде Правног факултета. Ту сам упознао Милана Бартоша, Михаила Константиновића, Радомира Лукића. То су била велика имена тога времена. Људи који су представљали громаде и на нашој катедри, а већ смо поменули и нека имена. Правни факултет је био Јова Ђорђевић који је тада писао Устав ондашње Југославије, како су га некада звали – Титов уставописац.

Ту су се кретали и људи који су представљали озбиљне величине и у ондашњој политици, али и велика имена у правној науци. Заиста смо знали то и да ценимо. Имали смо професоре који су мало одударали од тог политичког изгледа. Имали смо професора попут професора Познића који је увек долазио са шеширом, и приликом проласка поред било ког студента благим наклоном скидао шешир и поздрављао се са студентима. Мало личи на шешир професора Вујића, али то смо ми могли још 1969. године да видимо у ходницима овога факултета. Факултет је заиста био право место. Препознали смо скоро сви значај ове институције као образовне институције, али и њен значај за једну социјализацију. Тај студентски живот је деловао мало другачије, људи су били много ближи, а од прве године смо били повезани и кроз афинитет према Римском праву. Захваљујући професорима, тада већ почињу неки корени стварања студентско-професорских институција, које функционишу до данас, као што је Форум Романум, а о чему ћемо сигурно још и говорити. Правни факултет нас је примио оберучке. Међу тим бројним студентима ми смо умели да формирамо нека ужа језгра за дружење, и заиста је то место било као друга кућа. Ми смо долазили на предавања која су нам била право задовољство. Нисмо могли да појмимо да одемо са часа. Уживали смо да будемо на већини предавања. Велики број предавања су била изузетна и ми смо их марљиво и пажљиво слушали. Било је професора који су били скоро козери, па сте уживали као на позоришним представама. Сви се сећају Жике Бујуклића и његових предавања. То је оно што је Правни факултет давао студентима, давао је своју душу, а онда су многи студенти знали то да узврате.

Д. В.: *Осврнимо се мало на историју Правног факултета. Колико далеко она сеже и да ли се ми сада налазимо у трећем веку постојања Правног факултета Универзитета у Београду?*

С. А.: Тако је. Ми смо дуго потцењивали дубље корене Правног факултета који сежу до 1808. године и прихватали смо дуго времена један други датум – 1841. годину, када је Милошев лицеј из Крагујевца прешао у Београд, и када су 1841. формирана три одељења: филозофско, правословно (не православно) и техничко одељење. Од тада смо ми рачунали историју Правног факултета Универзитета у Београду. Онда је пре више од петнаестак година почело истраживање које је показало да у суштини ми Правни факултет баштинимо не из времена Милоша, већ из времена Карађорђа. Практично у Карађорђево време, а захваљујући и Доситеју понајвише, формирана је такозвана Велика школа 1808. године, а не треба заборавити да је то устаничка Србија, и да ту има интелектуалаца, особито из Војводине, који до-

лазе да помогну интелектуални развој Србије. 1808. године је почела настава на Великој школи, и која је трајала три године. Наш колега са катедре, садашњи декан Зоран Мирковић је, на неком трагу који сам ја зачепркао, дошао до озбиљних доказа да је та Велика школа формирана по моделу аустријске школе *Fachhochschule*, или такозваних краљевских академија које су трајале три године. Европа је имала бриљантне универзитете. Поготово Аустрија и Немачка. А онда је Марија Терезија проценила следеће и направила прву, како ја волим да кажем, болоњску реформу у високом образовању. Она је схватила да су им потребни добри и савесни чиновници, државни службеници за чије образовање је потребно три године, јер њој нису били потребни научници. Њој су били потребни практичари за ону, већ велику Аустрију, а потоњу Аустроугарску. Тако је систем образовања свео универзитете на само три универзитета крајем 18. века, и то у Лвову, Бечу и Прагу. Чак је и Будимпешта била сведена на *Fachhochschule*, а то би данашњим речником било – струковна школа. Тако је наставни план изгледао у скоро свим другим деловима Аустрије. По свој прилици, тако су се и Срби, укључујући и Доситеја, који је био европски човек, инспирисали таквим концептом школе. То није био универзитет, ал’ је била прва правна школа. Чиме то доказујемо? Наш наставни план 1808. године на Великој школи обухватао је филозофију и друге дисциплине, али је већ у другој години имао половину правних предмета, док су у трећој години правни предмети били у већини. Уставно право, то јест, Правно уређење државе како се тада звало, Грађанско право и Кривично право. Дакле, скоро све правне дисциплине су постојале у тој првој Великој школи 1808. године. Данас се на згради Правног факултета на самој фасади види та 1808. година. Ту годину је преузео и Универзитет у Београду, и дан-данас је београдски Универзитет свестан да су заједно израстали Универзитет, Правни факултет, па и Филозофски факултет. То су била та два језгра која су формирала тај пра-прауниверзитет 1808. године, под називом Велика школа, са профилом који није био универзитетски по данашњем схватању, али јесте био највиши степен образовања који се тада добијао у Европи – трогодишњи степен. Исто је тако касније Болоња рекла да нам не требају студенти који студирају четири године, већ су нам довољне три плус две године, што је велика грешка. Видим да су сви факултети чак и у свету полако прешли на систем четири плус један, то јест, четири године за звање струке којом ћете се бавити цео живот и година за мастер који није ни налик некадашњим магистарским студијама. Правни факултет у свом другом животу од 1841. године (првим животом сматрам период од 1808. године) постаје стожер. Стожер који је у почетку

имао само три професора. Један је био Јован Стерија Поповић и предавао је Природно право, други је био Игњат Станимировић, и трећи Рајић. На почетку је било мало студената, који су се брзо умножавали. Томе је много допринео Милош када је почео да шаље наше студенте у иностранство. Касније скоро да није било професора на Лицеју и после на Великој школи када је трансформисана, који су завршавали наше студије. Сви су доносили дипломе прво из Беча, па и из Француске, нарочито шездесетих година, када је Париз постао расадник српских амбасадора. То је постало језгро српске интелектуалне елите, а поготову у области права, и то се осетило у општем нивоу Правног факултета. Професори Правног факултета су тада били стручњаци европског ранга, признати. Тај Правни факултет су започињали у Београду, па су онда одлазили и једну годину завршавали на неком факултету у иностранству, па трећу годину на неком другом у иностранству, и то је било оно што се данас зове мобилност. Ја сам имао срећу, а причали смо о Класичној гимназији, да видим индекс академика Светозара Радојчића, оца моје покојне другарице Гордане Радојчић. Он је четири године студија провео у Европи на различитим факултетима. И тада није постојао проблем признавања оцена и признавања диплома јер се знало који професори где предају. Тако је и наш Правни факултет у интервалу од 1841. године до формирања Универзитета 1905. године био један светионик правне науке, али не локалног значаја. Регионалног сигурно, а у многим стварима и европског нивоа. То је, у ствари, био Правни факултет и доста тога је задржао.

Д. В.: *Поменули сте тај први и други живот Правног факултета, али Правни факултет је живео својим животом и током немачке окупације, а и за време НАТО бомбардовања, па да ли бисте нам нешто рекли о том првом, па и овом другом ванредном стању?*

Проф. Сима Авамовић: Да, и то је већ сада четврти и пети живот Правног факултета. Можда би трећи живот био Универзитет, када је 1905. године формиран Универзитет у Београду. Тада Правни факултет постаје правни, у смислу да није више „правословни“, и тада се у оквиру Универзитета развија на потпуно новим основама. Наравно, ту је Први светски рат који прекида један потпуни узлет Универзитета у Београду, али је све то било сјајно до Другог светског рата. Уочи Другог светског рата почиње четврти живот Правног факултета. Ето, сад смо склопили неку нову историју Правног факултета.

Непосредно пред почетак бомбардовања завршена је ова зграда у којој сада седимо донацијом краља Александра Карађорђевића – он је дао новац за изградњу ове зграде, али, наравно, било је ту и др-

жавних фондова. Можете доле у нашем факултетском музеју снимити један врло важан историјски документ, када Милан Стојадиновић спушта у темеље повељу о оснивању Правног факултета, и, наравно, можете снимити ту повељу чија је сада фотокопија такође експонат у нашем музеју. Зграда је брзо урађена, и она је практично почела са радом, уселила се, 1941. године. Ту причу ми је испричао син великог руског професора, Александра Соловјева (*Александр Васильевич Соловьёв*), који је припадао генерацији тих Руса који су много значили у трећем животу Правног факултета – од оснивања Универзитета до Другог светског рата. Тада је Правни факултет имао око четрдесет професора, а десетак њих су били Руси. И ено, на улазу у библиотеку, за време мог деканства, подигли смо плочу са именима свих професора који су предавали на овоме Факултету. Нарочито су истакнути били Тарановски (*Фёдор Васильевич Тарановский*) и Соловјев. И прича из живота Соловјева је прича о Факултету. Соловјев, који је био Рус, доживео је страшна путовања кроз Европу, као и многи Руси, док се није скрасио. Не знам колико људи знају да је 1920. године Београд имао око 100.000 до 120.000 становника, а да је од тога било око 15.000 Руса. Сваки десети Београђанин био је Рус. И ти су Руси дали огроман допринос развоју српске културе, архитектуре. Где год макнете сада, то су зграде које су дигле руске архитекте. Потом, допринели су развоју медицине. Целокупна српска култура је страшно задужена у томе периоду, па и Правни факултет. Тако је Соловјев, из приче његовог сина, који такође носи име као отац, Александар Соловјев, а то и није традиција православаца, да син добија име по оцу. Наиме, код нас се име добија по деди, као што сам га добио ја, и сада мој унук. Али, оно што је ту занимљиво, јесте што је Александар Соловјев старији, професор, дао име свом сину по краљу Александру, у знак захвалности што је он тако здушно примио Русе у Југославију, јер Југославија је била једна од најважнијих Мека у коју су избегли ти силни интелектуалци белогардејци. Е, тај Александар Соловјев млађи ми прича како је са својим оцем ушао у ову зграду, како је његов отац Александар Соловјев добио овај први кабинет, чим се уђе поред лифта, и како је заплакао када је ушао у кабинет. Тада се Правни факултет доста селио и био по различитим зградама. Био је, између осталог, у Капетан Мишином здању, па у једној зградици на Обилићевом венцу, па му је библиотека била на трећем месту. Дакле, Правни факултет се коначно скрасио уз огромне емоције професора који су гледали израстање те зграде и који су први пут добили своје кабинете.

Е, онда почиње тај несрећни четврти живот Правног факултета, са бомбардовањем. Мало је оштећена тек завршена зграда нашег фа-

култета, али, срећом, не претерано. Библиотека је, срећом, већ доле била усељена па књиге нису страдале. Е, онда су Немци по уласку у Београд врло брзо видели да је то зграда погодна за команду Немачке армије у Београду, и тако су се Немци уселили у ову зграду пре него професори. Тада се једна врло значајна епизода десила. Правни факултет је тада имао једног професора финансија по имену Јован Ловчевић, али то име је у ствари немачко име Јохан Јегер (*Johann Jäger*). Његов отац је градио пруге, он и његов брат су се родили овде. Они су по рођењу добили српска имена, а оно јегер (ловац) из свог презимена су претворили у Ловчевић. Тако је професор Ловчевић био рођени Немац по пореклу. И онда је он рекао тадашњем в.д. декана: „Ја ћу да разговарам са командантом немачког гарнизона да се сачува ова зграда“. Немци су са спољне стране искористили ону маскирно жуту фарбу како би се заштитили од бомбардовања будућих, савезничких, као да су знали. Али је унутра, у згради, била библиотека. И већ су њихови војници почели да разносе књиге и да се на њих греју тако што су их ложили, на шта је Јован Ловчевић отишао код команданта и рекао: „Слушајте, и ја сам Немац. Бар ми Немци знамо вредност књиге и науке. Користите ову зграду, нормално је да ћете овде радити све што војсци треба, али сачувајте библиотеку, да не укаљамо образ Немаца“. Врло паметан приступ, који је уродио плодом, и тако је наша библиотека остала сачувана, са изузетком тих неколико књига које су у почетку страдале, и она данас представља једну од најбогатијих правних библиотека у целом региону. Можемо рећи најбогатија правна библиотека на Балкану. Књиге из тог периода, пре Другог светског рата – то је право богатство. И то је сада четврти живот. Пети живот је ново бомбардовање, које смо преживели безболно као зграда, али тешко као нација, и ту ћу само кратко рећи да су се људи овде помало организовали, а морам и помало нескромно признати, да сам ја био један од тих вођа првог медијског компјутерског рата против бомбардовања. Имали смо већ тада неколико компјутера, већ су били почели да функционишу, доле у оном делу где су сада асистентски кабинети са улазом на двориште – ту смо били шћућурени и ту смо писали писма на све стране, свим нашим пријатељима, страним професорима. Тада смо већ имали доста добар лични контакт, али слободно можемо рећи и репутацију у свету. Са многим странцима смо комуницирали. Алан Вотсон (*Alan Watson*) је тада већ био један од наших великих пријатеља, који је у Америци почео акцију заустављања бомбардовања. Имао сам тада једну епизоду, ајде испричаћу је, па ви то можете исећи ако то буде вишак, када нам се обратио један индијски новинар, Ситхард Валалхајам, главни одговорни уредник *Times of India*, и рекао: „Дајте ми једног

студента који добро говори енглески, ја хоћу да пишем на дневном нивоу извештаје из Београда и о томе како људи живе“. Тај новинар је провео неколико дана у хотелу Москва, а онда је тамо нестало воде и струје и молио је потом да га прими Правни факултет на спавање. Ми смо тада већ имали гарсоњеру за стране госте, и тадашњи декан је рекао да може, али на његову сопствену одговорност. Јер знате, Метропол је ту, за који смо очекивали да ће бити циљ, као што је и хотел Југославија био бомбардован, јер се знало да су се у тим хотелима заиста вероватно постављале некакве постаје које су биле коришћене за одбрану од бомбардовања. Ми смо њему рекли, факултет вероватно неће гађати, али близу је Метропол. Међутим, ништа, он је пристао на тај ризик и из тога су изашле серије његових текстова о Београду за време бомбардовања. Упутићу вас касније на један текст, можда вам буде занимљив па га можете и прочитати – како је тај човек после завршио у мојој кући, како је био угошћен када нисмо имали струје, онда када су нас гађали са оним некаквим карбонским или графитним влакнима – када је Србија три или четири дана била у потпуности без струје, када се месо у фрижидерима и замрзивачима цедило, и када смо ми онда због тога износили све што имамо на трпезу, звали комшије, доле у подрум, односили мало вина и шта ко има, и тако проживљавали онај период док су завијале сирене. Правни факултет је као зграда прошао неоштећен. Ми смо тада чак и неке испите одржавали да би студенти могли да полажу, тако да није само корона спречила редовно одвијање наставе на овом факултету. Безболно смо кроз то прошли, али био је то заиста на неки начин преломни тренутак у животу ове институције.

Д. В.: *Да закључимо тему везану за факултет, могли бисмо да кажемо да је факултет делио судбину српског народа и Београда и да је представљао једно својеврсно расадниште српске интелектуалне, а свакако и правничке елите.*

С. А.: Сигурно. Сигурно. Знате, када човек погледа ове великане попут Слободана Јовановића, који је вероватно чак до и сада наш највећи правник, зато и стоји његова биста испред факултета. Па ајде да кренемо и од Михајла Константиновића, нашег Лукића... Покушали смо да у време мог деканског мандата неколико тих биста ставимо око факултета – ено сад смо окупирали део Ташмајдана нашим бистама и нашим амфитеатром на отвореном. Видите, то су људи који су добрим делом утицали и креирали политику Србије. Већ знате целу политичку судбину Слободана Јовановића. А после Другог светског рата и у време комунизма, поменуо сам малопре, Јова Ђорђевић је био писац устава, и многи су се ту појављивали. Додуше,

политичари су ту углавном били из других крајева Југославије – они који су били веће политичке тежине, можемо рећи *decision makers*. Али је и Правни факултет увек имао доста истакнутих људи – Бора Благојевић, вишеструки ректор, био је једно озбиљно име чији су се савети слушали и у централном комитету, мада није био посебно истакнут као политичка личност. Мирослав Печујлић је био члан онога што се некада звало Политбиро. Имао је Правни факултет тада један број заиста истакнутих људи који су утицали, или делимично утицали на судбину народа. Наравно, сигурно је највише на судбину народа утицао наш студент Слободан Милошевић. Он је потекао из овог амфитеатра, он је био и председник омладинске организације у исто време када је и Коста Чавошки био студент у тој истој огранизацији, и још понеки од тих познатих политичара, различитих сада већ боја. Небојша Попов на пример. Тако да је Правни факултет заиста обележио и тај да кажемо политички део судбине овог народа. А оно што сви добро знају, то је да је и наш садашњи председник Републике био изузетно успешан студент овог факултета. Нећу рећи „најбољи студент Правног факултета икада", што никада нисам рекао, али су новинари умели да изврну моју реченицу. Али, он је заиста био један од најуспешнијих студената у својој генерацији, и по успеху на студијама, а сигурно и по дометима које је касније остварио.

Д. В.: *Ваша библиографија је импозантна. Од области односа државе и цркве, преко српске правне историје, па све до антике, где бих посебно издвојио античко грчко право и Вашу магистарску тезу. А Ваш допринос реторици бих оставио за мало касније.*

С. А.: Лепо сте рекли. То је била моја прва љубав, и у ствари то је она љубав која ме је довела на Правни факултет, сећате се приче. Сасвим је био природан избор да се окренем једном тексту за мој магистарски рад који је био потпуно непознат у нашој јавности. Додуше, професорка Љубица Кандић га је само поменула да постоји у свом уџбенику, у смислу да тамо негде постоји неки Гортински законик. И то је био траг. Наравно, када сам тим трагом кренуо, ископао сам рудник злата. Наиме, Гортински законик је текст који је сачуван *in extenso*, у целости, до дана данас. На четири реда огромних камених блокова, дужине отприлике око 10 метара и висине негде близу два метра. То је толико импозантно велики сачувани текст у коме нема дилеме шта је писало, само је требало растумачити. А то је био најстарији правни текст у Европи, настарија кодификација – пети век п.н.е. Многи кажу: „Па и није био најстарији", ту је био римски Закон дванаест таблица. Вероватно јесте. Али ми за римски Закон дванаест таблица не знамо тачно ни када је настао. Са њего-

вим настанком су били повезани они децемвири, сетићете се, а који су ишли баш на Крит. Стога се поставља питање, зашто баш на Крит и у Грчку. Крит је био од давнина познат као расадник доброг права, још од миноског времена. Легендарни Минос, владар Крита је носио епитет „законодавац". Али сад ти Римљани иду, траже узоре за римску кодификацију. Е сад, да ли је све то било тада у петом веку п.н.е. наука се не слаже у потпуности, али оно што нажалост јесте чињеница, јесте да римски Закон дванаест таблица није остао сачуван. И ми имамо само различите реконструкције које су настале тако што су каснији римски правници понегде поменули неку одредбу Закона дванаест таблица па је онда неко сео, прикупио те различите цитате из Закона дванаест таблица, и направио реконструкцију. И данас има различитих реконструкција, од којих је најпознатија та Шелова, тако да ми данас када кажемо „Закон дванаест таблица" сви се кунемо у ту Шелову реконструкцију која је, како су Срби говорили – „мож' да буде, а не мора да значи". За разлику од тога, Гортински законик можете да додирнете. И ја сам захваљујући мојој супрузи, са којом сам тада већ почео да се забављам, и отишао на Крит, јер је она рекла: „Ти да пишеш о Гортинском законику а да га не видиш, то нема никаквог смисла". И тако је мене дефинитивно фасцинирао тај Гортински законик, и својим димензијама, а поготову својом садржином. Вратио сам му се пре неколико година са Правним факултетом. Ишла је цела екскурзија наших колега на Крит, и поред Кнососа и Фестоса, сви су се упознали са најстаријом европском кодификацијом, ту на лицу места. Сада све то изгледа потпуно другачије. Када смо били жена и ја 1975. године, ту је било још увек некаквог корова, није било никакве заштите нити чувара. Ми смо дошли до тог законика, ја сам га сликао неким црно-белим фотоапаратом, а око нас нигде никога. Ту је био један мали амфитеатар, цвркут птица, а ви једноставно не можете да верујете да сте на једном таквом месту а да је оно необезбеђено. Онда сам ја кукао: „Ах, ти Грци, они су као и ми, не знају да поштују своје старине". Сада када смо били, можда сам био очајнији него онда. Сада су ту туристи, сада је ту гомила водича, агресивних, који уопште ни не причају о Гортинском законику, него о томе како је ту у близини један храст или неко друго дрво, зимзелено, јер му не опада лишће, а у ствари је листопадно – специфична врста, и јер је ту Зевс донео Европу на својим леђима када ју је преварио као бик. И ту ју је обљубио, поред Гортине, и тако је Европа постала Зевсова жена. Тако је она дошла на Крит, и тако је Крит интегрисан у европску културу. А онда ту постоји један поточић, у који је ушла Европа, и поново јој се вратила чедност. Ето то су приче које Вам причају туристички водичи када су у Гортини, а о законику кажу тек по две-три речи:

„Ово је неки законик". Е онда сам ја покушао да објасним мало нашим професорима, колегама и пријатељима, и онда су се водичи побунили и тражили су полицију – забрањено је да било ко прича било шта друго осим онога што водичи причају, вероватно због хонорара, конкуренције, или не знам већ чега. Али ето, то је једна од наших епизода када смо се на месту Гортинског законика свађали са модерним водичима. Срећом, они углавном иду тамо у неку цркву Светог Тита и тамо у неку малу Агору, где су пронађени делови Гортинског законика. А сада, да се вратим на Гортински законик, године 1884. Фредерик Халбхер (*Frederic Halbher*), Италијан, али немачког порекла, пронашао је прво део тога законика и то баш испод поточића, сада већ чувеног, који је покретао неки млин, то јест, точак млина. Тако је та вода ишла и преливала се преко неког камења и направила природну заштиту Гортинског законика. Ту су се створили слојеви блата, у којим је поменути археолог нешто нањушио, почео да откопава, и то је потрајало, јер је било неких проблема са грчким властима. Прва два камена блока су однета у Лувр, и ту је настала некаква, наравно, политичка тензија, али углавном, срећом, Гортински законик је сачуван у облику у ком је написан. Њега су Римљани касније искористили за прављење једног полукружног одеона, амфитеатра у ком су се одвијале музичке представе, искључиво музичке и рецитаторске, и зид тога одеона је и данас сачуван, а изграђен је од блокова [на] којима је исписан текст Гортинског законика. Он је вероватно у том петом веку п.н.е. представљао део зида који је чинио судницу, тако верује наука, а онда су Римљани после, у првом веку, то камење које је преостало након свих освајања и разарања у хеленистичком периоду, а које је било и оштећено, искористили за градњу одеона, и ето сачували га нама до данас. Хвала Богу, он је данас обезбеђен, има један бетонски кров, који га штити од атмосферских прилика, има и решетке које га штите од туриста јер нажалост, када видите у Хиландару, горе у Пиргу, како су уписана имена и датуми када наши туристи ту били, по нашим старим фрескама, онда схватите да је боље да Гортински законик буде онакав какав је данас, него какав је био када само га посетили ја и моја жена – потпуно незаштићен.

Е, сада, прича о мојој тези. Ја сам дипломирао 1973. године, 1974. године сам уписао магистарске студије, потом полагао усмени магистарски испит, а то је био тежак испит који обухвата три испита која су се одједном полагала пред комисијом, као што се то данас чини на докторским студијама, и онда се писала магистарска теза која је имала прохтеве које данас имају докторске дисертације, и по обиму и по квалитету. Међутим, да бисте ви писали магистарску тезу, ви сте морали имати литературу. Рекао сам каква је наша факултетска биб-

лиотека, и срећом, заиста, та библиотека је мени дала увид у озбиљну литературу. Нико од наших старих професора се није бавио грчким правом, или ни мало, али су знали које књиге треба куповати за библиотеку. Тако да су кључне књиге које су биле важне за информисање о Гортинском законику биле овде, на Правном факулету Универзитета у Београду. А потом је кренуло моје путешествије – Атина, Солун, Минхен, Лондон... Морало се тражити на све стране, и, наравно, звати пријатеље који ће нам слати фотокопије. Једино тако се могло доћи до литературе. Није било интернета да потражите *Google Scholar* него сте морали да срећете људе, и то је била сва срећа, што смо се сусретали и што смо тако упознавали људе који су о нечему писали, а не доживљавали само као неко име са интернета. То је био тај први део епизоде, сасвим другачији од данашњег истраживања када се пише докторат. Међутим, оно што је сада занимљиво и што сам тек сада скоро установио, то је та техничка припрема израде магистарске тезе у то време. Први рукопис је био писан оловком на папиру. Дакле, изворни текст. А онда када дођете до неког текста који сматрате прихватљивим, ви га онда куцате на писаћој машини. Вероватно се сви сећате, али из филмова, оне машине која се набада прст-по-прст. Ако сте брзи и ако имате добру машину могло је и више прстију. Али обично су биле тврде па сте морали свако слово добро да убодете, и оне су имале ону траку, и то се наравно појављивало на папиру, и могли сте помоћу индига, индиго папира, који стављате у два три слоја, да од једног куцања добијете два три примерка. Али је онда тај папир морао бити танак. Звао се „пелир папир", који се користио уместо овог тврдог, и он се лакше осликавао на оном трећем примерку преко индига, јер сте то морали дати члановима комисије или ментору. Када се то заврши, онда почиње главна одисеја. Е, то је оно што вероватно ни 90% младих људи, а заправо не само ни младих људи, него и оних из средње генерације, више не знају. Ми смо морали да предамо укупно око десет примерака – три за менторе, седам за библиотеку, један или два за нас, и остало је ишло у Универзитетску библиотеку, Библиотеку Србије, али углавном десет примерака сте морали направити, а то наравно није могло да се куца. И онда је постојала машина која се звала шапирограф, или Гештетнер. Шапирограф је машина, а Гештетнер је фирма најпознатија која је производила ту машину, и то је нешто на чему су се штампали материјали у оно комунистичко време када је требало објављивати текстове. Онда су се они умножавали уз помоћ невероватне справе која се зове матрица. То вам је било неколико повезаних и издужених листова, где је први лист био воштани папир, други је био нека врста копир или индиго папира, а трећи је био празна хартија. Е сад,

како се куцало. Ви увучете у машину ту матрицу, а овај спољни део је имао восак на себи, скинете са писаће машине траку и што јаче куцате слова, да би се она урезивала у воштану матрицу, јер онда та матрица када се испише цела, улази у машину – гештетнер, који онда на добошу, неком бојом црном намаже тај добош, који потом почиње да врти ту матрицу и кроз оне рупице које сте ви направили словима појављује се отисак слова која су ту написана. И тако је онда могуће нешто урадити у десет, двасет, па чак можда и педесетак примерака, колико матрица може да издржи. Дакле, требало је искуцати две стотине и тридесет матрица, колико је тада страна имала моја магистарска теза, али није то била сва мука. Мука је била и у томе што је моја теза по природи ствари морала имати грчка слова, неке грчке појмове. И сад, како на тезу укуцати грчко слово? Тако што извучете матрицу из наше машине, латиничне, тад се није ни користила ћирилица уопште, а и друго згодно ми је било због иностране литературе – немачке, италијанске, бар да ту немам проблем. Па онда увучете ту матрицу у машину са грчким словима, па онда рихтате да се редови поклопе, потом укуцате тај грчки текст, а онда извадите па вратите у прву машину и наставите даље. И таман када дођете до краја стране, онда погрешите. Или све испочетка, или је био неки лак којим се могла премазати, прелакирати та матрица, и онда ви преко тога можете две трећине слова да исправите. Стога, уколико будете снимили тезу, моћи ћете да видите да је то доста лош отисак. Није то било много читљиво, али је било у довољном броју примерака. То су дакле биле муке по техници, а оно све друго су биле слатке муке, истраживачки део посла.

Д. В.: *„Како се калио научник“...*

С. А.: Тачно тако. Тај Гортински закон је, дакле, исписан на тим каменим блоковима, а на сваком каменом блоку је уклесан стубац текста, са педесет, или нешто више, педесет пет редова, па онда мала пауза, па опет нови стубац, па опет чист део, па нови стубац, и тако укупно дванаест пута. Дакле, Гортински законик има дванаест колумни, како то зовемо. А неки кажу дванаест таблица. Асоцијација је невероватна са Законом дванаест таблица у многим значењима. Свака колумна је писана грчким алфабетом, дорским стилом то јест дијалектом, који се мало разликују од јонског, атинског. Али оно што је било необично у почетку јесте што је први ред, трећи ред, и сваки непарни ред разумљив, а сваки парни ред је био неразумљив. Видела су се слова, али она ништа нису значила. Наравно, из других натписа који су се пронашли у Гортини, брзо се схватило да је у питању посебан стил писања који се зове „бустрофедон“, према ком слова

иду један ред слева надесно, па следећи ред здесна налево, па онда следећи слева надесно, и тако до краја, као во који оре. И бустрофедон значи управо то – „во који оре", јер он дође до краја њиве, и одмах се окрене и плугом забоде даље. Тако је и онај несрећник који је имао задатак да клеше овај Гортински законик, поготово када су ти виши делови законика били у питању, па и столичицу ако је имао, није морао да се враћа на почетак реда, него дође до краја и одмах пише полако уназад, и тако је читав законик написан у бустрофедон стилу. То такође указује на старост тога текста. Тек ће грчки текстови у јонском делу да се пишу нормално. Ово је неки утицај са истока, можда чак и феничански, нека чудна мешавина, али врло врло препознатљива у епиграфици, и има своје име – бустрофедон. Што се тиче садржине, нема никаквих ту религијских инвокација, само је прва реч у законику „Богови", и онда почиње са нормама. Прва колона је о судском поступку, и углавном о томе како људи треба да се односе према другима када имају потраживање према њима, и да ли смеју одмах да их воде кући у дужничко ропство због неизмиреног дуга. Гортински законик забрањује одвођење без суђења, што је са друге стране у Риму било познато. У примитивним цивилизацијама дужничко ропство је била консеквенца неисплате о доспелости, било дужника било члана његове породице, код онога ко је био поверилац у том односу. У Гортини већ уводе да о томе мора да одлучи судија, па ако судија утврди да је тај дуг заиста валидан, онда га можеш водити, али, дакле, не на основу сопствене иницијативе. Из тога се јасно види да држава узима ствар у своје руке. Уводи се државно судство. Судије су чудне, биле су вероватно козмоси, десет козмоса су били у тим аристократским полисима, а Крит је био аристократски полис, и много је више личио на Спарту него на Атину. Тако да је он хронолошки посматрано можда стотину година иза Атине, у смислу привреде и економије. Углавном, у једном таквом амбијенту, они уводе државне козмосе као судије, али са једногодишњим мандатом. Козмос није професионални судија, већ судија лаик, али пошто ће он ту бити само годину дана, мора неко ту да буде ко ће одржавати меморију суђења. А пошто је било тешко писати и није било много људи који би пресуде записивали у камене блокове, онда су увели постојање још једног судског службеника која се звао „мнамон", чији је задатак био да памти оно што се на суду десило, и аргументе и једне и друге странке, а нарочито пресуде. Тако да је мнамон заправо био једна, како ја то волим да кажем – „ходајућа архива". А тога је било и касније – у средњем веку, на пример, пристави се појављују као неко ко је био помоћник судије. Тај се пристав касније у нашим средњевековним градовима развио све до установе нотара. Али то

је једна дуга и потпуно другачија прича. Међутим, у свим тим цивилизацијама, није била довољно развијена писменост, а требало је да се зна како је суд одлучио, па је онда тај мнамон подучавао, објашњавао неком свом будућем наследнику да се и он сећа како се то некад раније чинило, да би данашња, англосаксонска литература о Гортинском законику говорила о некој врсти судске праксе као извору права. Ја мислим да је то далеко од судске праксе као извора права, већ је то била само потреба да се просто утврди чињеница, ако у будућности дође до спора између странака.

Друга колумна је била о кривичном праву, само пар кривичних дела – силовање, и прељуба. Ту је невероватно видети да су чак и робови били заштићени, много мањим износом казне, али ни власник није могао силовати робињу некажњено, а поготову ако је робиња невина. Осећа се, како су то марксисти некад говорили, класна разлика казне код силовања када су у питању припадници различитих друштвених слојева. Али све у свему, и тај део је био уређен.

Потом креће најзанимљивији део Гортинског законика, од треће до девете колумне, који се бави имовинским односима. Ту се навелико види да се развија правни промет, да се ту очигледно нешто дешава у друштву, некаква превирања. По мом дубоком уверењу, превирања су се састојала у томе што се гаси породична заједница, и што људи постају све више индивидуални, предузетници. Мада ту није било превише простора за предузетништво. Углавном су у питању били занати и трговина, и углавном морска трговина, јер Крит је мало острво. Тако да ту почиње некаква приватна својина да се јавља, и то је у ствари по мом дубоком уверењу разлог зашто они пишу Гортински законик – да објасне шта то иде по старом. То тачно можете одредити формулацију у законику, каже: „А за оно што се раније десило, нека буде тако...“. У смилу да, они правни послови који су закључени по старом се не дирају, а од сада прописујемо да буде овако. Толико о значају историје права.

Д. В.: *Прелазне и завршне одредбе.*

С. А.: Тако је, прелазне и завршне одредбе. А модерни правник би такође рекао и „забрана ретроактивности“. Ми смо сада то прописали, али то не може да важи уназад. Невероватно диван правнички резон у једној таквој средини, далеко, далеко од оног римског права садржаног у Закону дванаест таблица, коме је та концепција потпуно далеко од свести. Ту су изванредно занимљиве одредбе о наслеђивању, конкретно о законским наследним редовима, о положају ћерке која као ћерка наследница може да спасава породицу у случају да

отац нема синове. Уколико она нема браће, то јест отац нема синове, она мора да се уда за свог најближег сродника. Тај најближи сродник је према Гортинском законику, али и према целом грчком праву, био стриц – очев брат. Тако је дете које је ћерка рађала било исте крви. Па ако њега нема, ако је умро, онда за брата од стрица, па ако нема ни њега, онда за даљег рођака, и ту Гортински законик прописује све до члана неког племенског сродства – филе. Ако нико други неће да је ожени, онда ће да се уда за некога из филе, ко је буде хтео. Немамо јасно тумачење да ли зато што је сиромашна или зато што је ружна. Вероватније је да је зато што је сиромашна. Али, углавном, није био ту само имовински мотив. Идеја је била очувати породицу. И код Грка и код Римљана породица је била највећа светиња, а гашење породице највећа трагедија. И то се морало спречити, јер је мушко дете које она буде родило представљало не сина свог физичког оца, стрица или неког другог, него сина дединог. И онда се рачунало да тај унук наставља деду и породицу као да му је син. То је била улога ћерке наследнице. Ми је зовемо ћерка наследница, и у многим преводима на стране језике се она тако назива, али то је погрешно. Она није ништа практично наслеђивала. Али је имала озбиљна овлашћења – она је могла да одужује очеве дугове из те имовине којом је управљала, а притом је и наслеђивала половину дела коју наслеђују браћа, не од непокретности, али од ових других ствари. Није да она није имала наследна права. Уопште, правни положај жене у Гортини је изузетно занимљив.

Е, онда иде девета, десета и једанаеста колумна. У њима има нешто о адопцији, нешто о облигационим односима. А онда, занимљиво, једанаеста и дванаеста колумна су неке нове одредбе, што бисмо ми данас рекли „измене и допуне“. Видели су шта не штима, или шта треба мало другачије регулисати, па су онда у једанаестој и дванаестој колумни одредбе различите по садржини, за разлику од претходних колумни где су одредбе биле груписане по садржини. Зато сам ја чврсто при уверењу да тај документ треба звати „Гортински законик“ – кодификација. Има аутора који то зову Гортинским законом, јер је он наводно писан збрда-здола, али шта би неко више од тога него да је текст акта груписан по неким гранама права које бисмо ми данас назвали гранама права – судски поступак, дакле процесно право, кривично право, брачно и породично право, наследно... Све то можете препознати у Гортинском законику на одређеним местима у одређеним целинама. Мада ми се чини да је можда време стати са Гортинским закоником, а могли бисмо још јако дуго о томе да причамо.

Д. В.: *Рекли сте да је Гортински законик вршњак римског Закона дванаест таблица, уз поједине претпоставке да је чак и старији од њега. Имајући у виду Ваше бављење правним трансплантима, да ли се може рећи да је римски Закон дванаест таблица правни трансплант Гортинског законика?*

С. А.: Постоји та теорија и недоумица у науци, ето – дванаест таблица, дванаест колумни. Отприлике исто време, средина петог века п.н.е., римски извори кажу да су ти децемвири путовали по Грчкој, поготову на Крит. То би могле бити само некакве назнаке. Али ми правих доказа заправо немамо. Немамо зато што немамо Закон дванаест таблица, пре свега. Друго, има доста неких сличности, сличних назива. Међутим, све је то недовољно да бисмо могли да кажемо да је стварно у питању правни трансплант. Дивна је идеја Алана Вотсона да се правни системи угледају једни на друге. Ја бих пре рекао да је Римско право, па и Закон дванаест таблица, можда правни трансплант грчког начина размишљања о праву. Јер нису децемвири били само на Криту, ишли су они и у Атину да виде Солонове законе, да виде како су Атињани то тумачили. Ишли су и на Сицилију. Многи верују да је много јачи утицај извршило то прво законодавство Грчко са Сицилије – Залеук, Харондас, који су били први законодавци на Сицилији, у данашњој Катанији, у Локрису Залеук. Међутим, да ли је то правни трансплант, било би одвећ храбро рећи да јесте без многих извора. Али да су правни транспланти постојали већ у антици, то је Вотсон најбоље доказао у својој књизи, коју је тако и назвао и која га је прославила – „Правни транспланти“. Правни транспланти данас представљају једну од владајућих теорија које објашњавају настанак права из угла модерне правне историје.

Д. В.: *Да ли нам онда нешто можете рећи о самом Алану Вотсону?*

С. А.: Са задовољством. Алан Вотсон је пре свега велики пријатељ Правног факултета. Имате и његову фотографију, када је, нажалост, преминуо пре две године. Прву комеморацију Алану Вотсону одржао је Правни факултет. Први некролог Алану Вотсону објављен је на енглеском језику у часопису Анали Правног факултета, у енглеском издању. Алан Вотсон је заиста једно од највећих имена америчког права, мада би се окренуо у гробу када би чуо реч „америчког“, јер је он поносни Шкотланђанин и увек је говорио: „Ја сам прво Шкотланђанин, па тек онда Американац“. Рођен је у Единбургу, и припадао је том шкотском начину размишљања права, с обзиром [на то] да се школовао у делу Велике Британије који је баштинио традицију великим делом континенталног права, а не ону чувену традицију ен-

глеског *Common Law*-а. Тако да је са тим једним срећним околностима Алан Вотсон од самог почетка добро познавао и *Common Law* и ово наше континентално право. Енглези су били јако затворени према Шкотлanђанима у области права. Алан Вотсон је, а то је јако занимљив податак који сам чуо од њега, први шкотски професор који је постао професор на Оксфорду. А на Оксфорд га је довео Дејвид Даубе (*David Daube*), Јеврејин, који је тада предавао Римско право на Оксфорду. Он је био фасциниран Вотсоновим познавањем језика, познавањем латинског, грчког... Класичар, је л' те – Класична гимназија. Фасциниран је био његовом интелигенцијом, брзином размишљања и оригиналношћу мисли. По томе је Алан Вотсон заиста потпуно био специфичан. И рекао му је, бар како нама Алан Вотсон прича: „*Do you want a position at Oxford*?" На то питање Алан Вотсон није могао да верује, јер би био први човек из Шкотске који би ту [позицију] добио. Одговорио је Дејвиду: „Наравно, али како?" И тако је Алан постао прво професор на Оксфорду, али је тада паралелно предавао и у Единбургу. А онда су га узели Американци, када су видели колико је талентован. Прво је прешао на Универзитет у Пенсилванији, па се онда заљубио у своју супругу, са којом је остао до краја живота, у једној малој држави, доле, на Универзитету који има чудан назив – *University of Athens*, усред Џорџије, а не у Грчкој. *Athens* u Џорџији је један јако добар Универзитет. Један од можда и најпознатијих у области медицине, али има и изванредну правну науку. И тако је Алан Вотсон постао амерички правник. И сви ће данас рећи „Алан Вотсон, амерички правник", који је, ако ништа друго, урадио две ствари – креирао теорију правних трансплanta, о којој ћемо рећи реч-две, а друго је, што је исто много важно, први пут на прави начин превео „Дигеста", римску најзначајнију правну књигу, Јустинијанову кодификацију на енглески језик. Није наравно он био преводилац целих Дигеста, што би било немогуће. Тачније, он је преводио делове и организовао посао. И у његовом издању се појављују Јустинијанове норме у Америчком правном систему. Прва ствар коју сам поменуо је наравно теорија правних трансплanta – његово уверење које је гајио баш као добар правни историчар, да сваки правни систем, када креира право, најчешће полази од сопственог обичајног права ако су у питању примитивне заједнице, а ако су у питању напреднији правни системи, загледају како комшије то регулишу, а када је у питању модерно право, по правилу узимају у обзир праксу и искуство упоредног права. Зато је упоредно право једна веома важна дисциплина данас, али је оно дуго било погрешно конципирано. Веровали су да је упоредно право техничка дисциплина, а не наука – „Хајде само да видимо како је то у Немачкој, у Француској, у Ен-

глеској и у другим земљама". А Алан Вотсон, и једна друга група професора, међу којима и наш професор Бора Благојевић кога сам већ и поменуо, и који је основао Институт за упоредно право који и дан данас постоји, био је на становишту да је упоредно право наука, а не само метод. И то је кључно питање. Да ли је упоредно право само метод – како да видим шта је где, или оно има неку дубљу суштину – да ли норме утичу на норме. И то је та школа мишљења која је превладала, да је упоредно право наука. А како се та наука развија, Вотсон је дао одговор кроз теорију о правним трансплантима. Дакле, када год човек поставља себи питање „како решити један правни проблем", погледаће како је то било у римском праву, прво. Па ће онда погледати како је то било у неким другим правним цивилизацијама, у француском законику, аустријском грађанском законику у 19. веку, па ће онда доћи до савременог права и рећи: „Хајде да видим како је то уређено у суседним земљама". Ја сам, мада правни историчар, учествовао у припремању неких законских текстова, један је био Закон о Универзитету, а други је био Закон о односу државе и цркве. Ја сам тада схватио колико је Алан Вотсон био у праву са теоријом о правним трансплантима, јер сам видео да су све те законодавне комисије, прво што су урадиле рекле: „Хајде да сакупимо како су то решили Хрвати, Словенци", јер они су раније отишли у Европску унију, па су и та питања брже решавали. „Дај да видимо решења из Мађарске, Грчке, окружења". Дакле, ниједан законодавац више не измишља топлу воду, већ полази од неких решења која потом покушава да прилагоди. Алан Вотсон је зато посебно био одушевљен српском правном историјом, јер је у српској правној историји нашао додатну потврду своје теорије. Он је, наравно, поставио питање: „Како долази до правних трансплананата?" Да ли зато што писац закона воли један правни систем и има поверења у њега? Некада, сасвим извесно, то Алан тврди, и то је тачно, до трансплананата долази наметањем, некада силом, некада милом, на пример, као што Европска унија нама намеће европске правне норме. Како? Сада, на пример, кроз праксу Европског суда за људска права – по систему, пресуди ти другачије, па ће твој држављанин, ако на крају у твом домаћем законодавству не добије оно што мисли, да тужи државу пред Европским судом за људска права. И ето га, уједначавање права на нивоу Европе. То су сада ти правни трансплантиј због којих сваки законодавац помало води рачуна о тим европским стандардима. Никада неће да Вам Европљанин каже да они имају готова решења, него углавном „*acquie communitarie*" – заједничко право, и ту смо отприлике, на нивоу принципа. Али свакако те принципе треба преточити у конкретну правну норму, и онда се заиста прибегава правним трансплантима. То су, ја бих их назвао – „прав-

ни трансплaнти милом". Поред оних силом. Али, трећа група правних транспланата, због које је Алан Вотсон највише нападан, и због којих ћете наћи дрвље и камење које се баца на Вотсона. А то је чињеница у коју је он био дубоко уверен – да некада транспланти настају случајно, због случајности. И омиљени пример му је био Турски грађански законик, који је реципиран од Швајцарске. Можете мислити! Турска, Кемал Ататурк (*Mustafa Kemal Atatürk),* полигамија, чудо Божије... Шеријатско право, нарочито у области породичног права, узимају швајцарски трансплант. Зашто, како? „Ататурк је желео да то буде модерно". Све то јесте тачно. Али зашто баш швајцарско, што нису узели Немачки законик који је после тога био донет и који је био још бољи. Зашто швајцарски, а не немачки, зашто не француски *Code Civil* као модел. А пре тога је Турска великим делом се угледала на француско право. У 19. веку, наравно, и поред тога што је шеријатско право било преовлађујуће, у Турској је био један покрет модернизовања много пре Кемала Ататурка, и угледали су се на француско право. И зашто сад одједном швајцарско право? Алан Вотсон се толико заинтересовао да је отишао у Турску, и провео тамо скоро две године истражујући шта се ту десило. Ту се и заљубио у Туркињу, па научио турски. Узгред, он је 12 језика говорио без проблема, између осталог и турски. И онда је дошао до једног врло бизарног закључка – да је Кемал Ататурк задужио свог министра правде, Бозкурта (*Mahmut Esat Bozkurt*), да он види које ће право да буде модел за Турску. Одговор је био прост. Дотични министар правде је студирао у Швајцарској, најбоље је знао швајцарско право, и руку на срце, вероватно је био заљубљен у швајцарско право, и оно, руку на срце, јесте било један врхунски правни систем и најбоља грађанска кодификација у том периоду, и он је рекао Ататурку: „Идемо на Швајцарску". А онда је Вотсон рекао да, да је министар студирао у Немачкој, вероватно би у питању било немачко право, а да је студирао у Француској... И тако је Алан Вотсон био изложен критикама изузетним. А онда је Алан упознао Србију, и случај нашег грађанског законика, који му је постао после омиљени пример за то да правни транспланти могу настати и таквим некаквим стицајем околности. Јер Српски грађански законик, као што многи наши студенти данас знају, у почетку је, по Милошевој иницијативи, по којој је рађен, дат једном Грку – Георгију Захаријадесу – који је био учитељ Кнеза Михаила, да он направи на основу француског *Code Civil-a*, јер тај законик је тада заиста био главна звезда, донет 1804. године, а Француска је тада била велика. Тако је одређено да се према *Code Civil* направи некакав модел за Српски грађански законик. Тај Захаријадес је јако то лоше урадио, јер, ем је био Грк па није добро знао српски, ем није знао ни француски, па је

преводио *Code Civil* са немачког. И тако је Милош добио неки текст, како би Милош рекао, који је био „чорбине чорбе чорба", и онда каже Милош, Алекса пише у својим мемоарима: „Овај што пише или је био пијан или је луд, ово не вреди ништа". И тако он позове, прича је мало дужа, а ја се сада скраћујем, Јована Хаџића, српског адвоката из Новог Сада, а једно време чак и градоначелника Новог Сада, творца Матице српске, једног интелектуалца светског формата, који је, наравно, школе завршио у Пешти и Бечу и коме је немачки био најближи језик, и који је живео у Аустрији и знао за Аустријски грађански законик. А тада није био велики избор: године 1804. *Code Civil*, 1811. Аустријски грађански законик, и пре Српског грађанског законика, Ви од познатијих законика имате још само Холандски грађански законик од 1838. године, али који је баш копија *Code Civil-a*. И сада долази Хаџић код Милоша и каже: „Ма није за нас француски модел, ми смо ближи Аустрији, па да се ми угледамо на Аустријски грађански законик?" Углавном, да скратимо причу, захваљујући Хаџићу, и Милошу који је прихватио Хаџићев савет, Србија је ушла у круг аустријског права и германске правне традиције, а не у круг француске правне традиције. А ове две традиције се у многим стварима разилазе. Ви знате да код начина стицања постоје знатне разлике – да ли је неопходан само *iustus titulus* или је потребан и *modus acquirendi*. Кључне, важне ствари! И ми смо ушли у немачку традицију, захваљујући томе што је Захаријадес лоше урадио посао. Е, то је онда за Алана Вотсона била права посластица, и причао је о Српском грађанском законику широм света.

Д. В.: *Када смо већ код Српског грађанског законика, да ли за њега можемо рећи да је пуко преписано дело аустријског грађанског законика?*

С. А.: Опет је сјајно питање. И то је била вечита тема. Српски грађански законик је скраћени Аустријски грађански законик. Јесте скраћен, аустријски је имао хиљаду пет стотина чланова, наш има девет стотина и педесет. Еј, али станите па се запитајте, ако ти од хиљаду пет стотина чланова треба да направиш девет стотина и педесет, па ниси могао да га препишеш. Нешто си морао и да избациш. Већ је то један ауторски допринос, да ти процениш шта је потребно Србији, а шта није. Али да враг буде још већи, ту има још много ствари које је Хаџић унео. Велики Слободан Јовановић је за Хаџића рекао: „Он је био само добар копист", али је и Слободан био мало одмеренији у тим нападима, које су професори права са почетка 20. века упућивали Хаџићу, управо са тим у виду, да је то лош превод Аустријског грађанског законика. А мислим да је Аранђеловић писао да је то „највећа срамота српског правничког света, да има овакав законик који не доликује ни овоме ни ономе". Међутим, тај Српски грађански законик из 1844. го-

дине је преживео и Аранђеловића и Перића, све те своје критичаре који нису били у стању да направе бољи. Покушавали, покушавали, и сви су заглавили на истој ствари, на питању како решити питање породичне задруге. Због чега су критиковали Хаџића – „он је угушио српску задругу, он је направио геноцид према српском породичном животу", а на крају, ни они нису имали храбрости да 1908. и 1909. године, када је започет неки пројекат, загризу то питање политичке природе. И онда су и један и други, а Аранђеловић нарочито, рекли: „Нека то питање реше политичари". И политичари га нису решили, и остао је грађански законик до 1945. године. Преживео је 100 година, захваљујући томе што га је Хаџић урадио одлично. Он јесте, наравно, имао за узор Аустријски грађански законик, и у том домену Српски грађански законик јесте правни трансплант, нема дилеме. Али правни трансплант може бити заиста потпуно силом наметнут, потпуно преписан некритички, и оплемењен домаћим правом. И прави правни транспланти функционишу по том рецепту, који Вотсон у ствари и сугерише – обавезно видети како је код других, али обавезно га прилагодити сопственој правној традицији. Е, у томе је значај правне историје и правне традиције – мораш познавати своју правну традицију, па да онда када узимаш неки правни трансплант, он не угуши оно што је изворно у једном народу, и што мора да се чува. И не само зато што је то ствар традиције, већ зато што је то једно дубоко правно утемељење које улива поверење људима да је право њихово, да је право не вештачка творевина, већ творевина која произлази из колективног памћења, да је аутохтоно.

Д. В.: *Скоро сам прочитао једну занимљиву реченицу, која каже: „Оно што су математика и физика за природне науке, то су историја и географија за друштвене науке", и управо то потврђује ова Ваша прича.*

С. А.: Апсолутно.

Д. В.: *Сам Јован Хаџић је стигматизован још због нечега, а то је положај жена по Српском грађанском законику. Да ли нам можете рећи још нешто о томе?*

С. А.: И то је још једна велика неправда, коју сам ја лично мислим отклонио, макар у књигама. Хаџић је био највећи присталица изједначавања жена у Српском грађанском законику. Он је водио тешке преговоре са Милошем. А Милош није био баш за то. Јер пазите, сада у српску чаршију увести жену као пуноправног члана друштва, који ће имати права у области наслеђивања... Ћерке које ће бити наследници колико и син, које ће имати целокупан правни положај процесни као и мушкарци... И то је било нарочитно деликатно, а посебно у

наслеђивању. Жене су иначе знале шта их чека – добиће мираз, и то им је, што им је. И то је било српско обичајно право. Е, онда је Милош урадио ону чувену анкету. И то је опет било сад паметно Милошево решавање политичког проблема, као што су и они каснији рекли: „О томе нека одлуче политичари". Милош је рекао: „Нећу ја да одлучим, дај да видимо шта мисли народ". И народ је рекао: „Ма какво, бре, изједначавање жена, ћерка има да буде ћерка, жена има да буде жена". Хаџић се бунио из дубине срца, јер је Аустријски грађански закон већ, за разлику од Француског, изједначио у великом делу процесну, правну и пословну способност жене. Међутим, негде као што знамо, Милош одлази из земље због оних превирања, долазе Уставобранитељи, долази Александар Карађорђевић, и, у суштини, Милош је заслужан што је Српски грађански законик донет, али он није донет у Милошево време. Године 1844. већ је на власти Александар Карађорђевић, и био је јако слаб владар. Уставобранитељи су водили главну реч, и онда се мучени Јован Хаџић борио са Државним саветом. То је била борба за голи живот. Хаџић је чак у једном тренутку био спреман да дигне руке од свега, тражећи да жена има иста права као и мушкарци. Међутим, Државни савет, вероватно као и Милош, руковођен потенцијалним гневом српске чаршије, мушкараца, инсистирао је да остану она решења која су. И тако је Српски грађански закон ускратио право наслеђивања ћеркама, оставио им је само мираз. Тачније, конзервирао је оно што је било у обичајном праву. Али, то није спречило београдске даме да у пролазу поред Хаџића пљуну за њиме и узвикну: „Гаде један, како си могао, уништио си нас, срам те било!" Имамо то у његовим мемоарима, скоро су штампани. И тако је сав одијум пао на несрећног Хаџића, и због преписивања, и због положаја жена, а он ни крив ни дужан ни у првој ни у другој ствари.

Д. В.: *На Правном факултету Универзитета у Београду 2009. године је основана Фондација Алан Вотсон. Да ли фондација и данас живи, и како ради?*

С. А.: Хвала Богу, фондација живи, живела је, и, надам се, живеће. Имали смо једну малу кризу, у периоду када се Алан разболео, јер нама је Алан био стални мотор. Он не само да је дао финансијска средства за награђивање студената, која су се временом полако топила, али то је био најмањи проблем, него је он лично учествовао у избору победника. Наши су студенти писали радове на тему правних транспланата. Ми смо захватили све, од Законоправила Светог Саве, па до Душановог законика, српских устава, Српског грађанског законика. Многе су теме продефиловале кроз фондацију. Многи добри аутори, сјајни радови се и даље цитирају. Тако [се] данас на *Google books* може пронаћи

рад Батрићевић Ане, које се и данас цитира као дело из Алан Вотсон Фондације, јер се налази на нашем сајту. То је Алан држао добрим делом својим ауторитетом. Он је чак и долазио и лично уручивао награде, и знате колико је то могло значити студентима када један такав великан лично вама уручи награду. Најмањи је проблем био што је то тада, износило чак пет стотина долара. Временом се то помало топило и топило. И када се Алан разболео, био је виталан, али се физички тешко кретао, и није више долазио до Европе, онда је већ смањио интензитет комуникације преко мејлова. Онда смо мало ушли у ту кризу, мало нам је фондација замрла. Имали смо две-три године да се ниједан студент није јавио. Вероватно смо и ми мало криви за то. Нисмо било довољно агресивни и нисмо довољно побуђивали студентског интересовања, али, срећом, пре годину-две јавиле су се нове снаге на нашој катедри, а видим ту управо и мог младог колегу и пријатеља Давида као будућег носиоца те јако важне фондације. Ево, писмо смо добили пре неки дан од једног колеге из Холандије, Пољак пореклом, који се интересује за Фондацију и пита да ли би могао његов чланак да постује на Алан Вотсон фондацији, на нашем сајту. Онда сам му рекао: „Да", и онда смо мало оживели тај сајт, и заиста, Алан Вотсон мора да живи на овом факултету јер тамо у Џорџији... Знате већ и сами шта је Америка, тамо се забораве они који су отишли. А Алан је имао душу словенску. Јер Шкотланђани, Срби, Црногорци, ми смо исти. „Ми имамо душу, они је немају...", то је Алан говорио за Енглезе и Американце, „...а ми Шкотланђани, ми смо потпуно другачији". И у то сам се уверио и на Алану и на многим другим колегама из Шкотске. И заиста су пуним срцем овде налазили свој други дом и свој други Универзитет. Грант Меклауд (*Grant McCloud*) који је на крају делимично и научио српски, у свој кабинет у Единбургу однео је слику Вука Караџића и гусле. И у Единбургу, у том кабинету, до скоро, док професор није отишао у пензију, стајале су гусле. Имали смо увек велике пријатеље међу Шкотланђанима. А наравно, ту је Вотсон прва звезда.

Д. В.: *Поред Фондације Алан Вотсон којој сте на овом факултету удахнули живот, такође је познат и, а одавно већ и ван факултетских граница, Форум Романум, такозвани „клуб љубитеља римског права и антике". Ви сте један од оснивача овог Клуба и његов дугогодишњи председник, па нам реците, како је дошло до идеје да овај клуб, итекако јединствен по свом концепту рада, буде основан.*

С. А.: Јединствен је и по томе што траје, ево сада већ педесет година. Ми, Боже здравља, ове године треба да прославимо педесет година форума. Настао је захваљујући иницијативи ове двојице професора, Драгомира Стојчевића и Обрада Станојевића. Професор Стојчевић је достао путовао по свету, и то је наша срећа, срећа моје генерације,

што смо већ имали професоре који су били отворени према иностранству. И професор Обрад Станојевић је предавао по иностранству и објављивао књиге, предавао по Америци. Професор Стојчевић је исто био један од водећих романиста, у Амстердаму видео дело и идеју професора Ханса Анкума (*Johan Albert „Hans" Ankum*), иначе члана Холандске краљевске академије наука. И он је сада већ упокојен, и његова слика је сада овде са нама, пошто је и он део Форума. Он је рекао: „Хајде, ми имамо тај Форум, где се студенти и професори састају једном месечно, и разговарамо о римском праву, па се онда мало и дружимо". То се допало професору Стојчевићу, и он је често говорио: „Идеја је моја, а бензин је Обрадов". И стварно, Обрад Станојевић је то преузео. Он је тада био млади професор, са својих четрдесет и неколико година. Стицај околности је био да се ту појавила ова наша генерација из Класичне гимназије, нас четворо-петоро. На то је Обрад одмах рекао: „Па ви сте нама потребни, ми хоћемо да правимо клуб пријатеља римског права и антике, а вама је то урођено". Видео је колико знамо. Почели смо са рециталима латинске поезије, под свећама. Имамо и инкриминисане слике када нас је тадашња факултетска партијска организација прогласила дисидентима јер палимо свеће у просторијама факултета.

Д. В.: *Субверзивни делатници...*

С. А.: Тако је. Опасни по државу и режим. И једва смо спасили Форум да уопште има право да се састаје, уз обећање да никакви рецитали неће постојати. Идеја Форума је била као и у Амстердаму: дакле, нека стручна тема о којој се говори, али пре свега људски контакт између чланова Форума, студената, али и професора који чине Форум. Форум је био замишљен управо као клуб, универзитетски, професора и студената, чега имате много у англосаксонском свету – Оксфорд, Кембриџ... Они знају шта су ти клубови и колико они могу дати студентима у неформалној комуникацији. И тако смо ми почели да се богатимо знањима уз Обрада, Стојчевића и наше друге професоре са других катедара који су почели да долазе. А ми смо опет то преузели као своје место.

Д. В.: *Као трансплант.*

С. А.: Као трансплант. И богами, Алан Вотсон је постао велики заљубљеник у Форум, а сада, опет нажалост, покојни Ханс Анкум је долазио на сваку пету годишњицу Форума. Последња на којој је био била је четрдесета годишњица Форума, и већ је правио планове (а имао је већ добрих 80 година) шта ће он да ради када буде следећа, 45. годишњица. На ту следећу годишњицу нажалост није могао да дође, из објективних разлога, јер је већ био покојни, али је зато био

професор Герхард Тир (*Gerhard Thür*) из Минхена, Граца, сада члан Бечке, Аустријске академије наука, и он је сада наш Цезар инострани. Јер смо увек имали иностраног Цезара, увек, поред сталног Цезара. А овде му можете видети и слике. Ено га Обрад као други Цезар, а трећи Цезар је моја маленкост, и онда смо увели стране Цезаре. То је био, наравно, Алан Вотсон, и ево сада Герхард Тир. Надамо се да ће нам Герхард Тир бити присутан када будемо славили 50 година Форума, и надамо се да ће и Форум преживети време.

Д. В.: *Оквирно, колико Форум данас броји чланова, и ко су његови истакнути чланови?*

С. А.: Хм, Форум је кроз педесет година постојања имао сигурно преко хиљаду чланова, најмање! У ствари, у свакој генерацији их буде педесетак. Али у последњих неколико генерација није то баш тако бројно. Некада су се овде одржавали читави концерти, различити догађаји, ишло се на форумске екскурзије – све, дакле, са већим бројем активних студената. Али, дакле, у укупном броју, сигурно преко хиљаду и много више од хиљаду. Ми имамо великим делом сачувану архиву Форума, па ћемо можда за педесет година да простудирамо и да можемо да дамо тачнији одговор. Али оно што сигурно знамо, што смо пропратили, то је осамнаест форумских бракова. Имамо осамнаесторо људи који су се упознали и заволели на Форуму, и који су после изградили дивне породице. И данас заправо имамо много форумске деце, која су данас, не само дипломирала, него су сада већ и они увелико родитељи, и већ припремају генерације унука за Форум. Форум је дакле, имао јако много истакнутих људи. Велики део наставника на нашем факултету је прошао кроз Форум. Десетак, петнаестак њих сигурно. А многи чланови Форума су се нашли и на значајним местима у нашем друштву. Нећу опет о политици, али знате да је наш Никола Селаковић био душа Форума, али имамо и најбоље београдске адвокате који су Форумаши, као и најбоље српске привреднике, али не бих опет о именима, да им се не би неко навукао па да тражи некакву донацију. Али заиста, у свим сферама права. Ето, на пример, и у дипломатији, да не причамо. Наши форумаши су били амбасадори на најистакнутијим местима. Један је, нажалост, тако и погинуо. Њега ћу једино поменути – Оливер Потежица. У Либији, у оном чувеном атентату. Али, ето, све је то изашло из ове просторије.

Д. В.: *Поред античког права, Ви сте се бавили и античким беседништвом. Конкретно, Исејевим судским беседништвом, које студенти изучавају на предмету Упоредна правна традиција. Међутим, то студенти не проучавају као какво мртво слово на папиру, већ на један, другачији, па, могли бисмо рећи на један интерактиван начин,*

и то у облику симулације античког суђења. Овај Ваш интерактивни метод извођења наставе поприлично је широко прихваћен у иностранству рекао бих, толико, да је добио титулу „београдског метода подучавања". Да ли нам можете објаснити како тај „београдски метод подучавања" изгледа у настави, које су његове користи за студенте, као и то да ли он са собом носи и одређене ризике и какав је његов целокупни образовни ефекат. И још бих Вас замолио да нам кажете где је све овај метод рада пустио корење у Европи.

С. А.: То јесте једна врло специфична форма, она није специфична када имате у виду англосаксонски свет, јер они имају различите облике учења кроз симулацију. Симулација суђења, *moot court* и различите те форме које су биле можда и посредна инспирација како да учинимо живљом античку судницу. И тако се родила идеја да бисмо ми могли да направимо некакву симулацију суђења из Атине, на основу неких говора, аутентичних – Исејевих, Демостенових, али да онда учесници ту буду студенти, у улози грка тужиоца, туженог, сведока и других учесника у поступку, и то да буде ако је могуће са тогама, у чаршавима, и са реквизитима – на пример, клепсидра, водени сат који мери време. Гласање помоћу некаквих специјалних справа које су постојале у атинској судници, тако да је било генерација када смо ту импровизовану судницу у потпуности чинили атинском. И једне године је ту била једна међународна конференција наших колега из правне историје, којима је пало на памет да им покажемо како функционише наша судница, наш *moot court* из области правне историје. И то што смо приказали је наишло на опште одушевљење страних колега. Тада је ту био професор Герхард Тир (*Gerhard Thür)* из Беча, и био је пре тога Декан у Минхену, као и Алберто Мафи (*Alberto Maffi*) из Италије, из Немачке Гвидо Фајфер (*Guido Pfeifer*) и још бројни различити професори који су се заинтересовали, али ова тројица су преузели. Па је почела мала симулација у Грацу када је професор Тир прешао да буде професор из Минхена и Беча у Грац. Онда је почела у Милану, па у Мађарској, и почели смо онда да правимо као некаква мала такмичења. Није на тим такмичењима било никаквих награда, нити ко је ту најбољи, него су студенти имали циљ да покажу како то они раде. Да би на крају овај наш метод стигао и до Харварда. Адријана Лани (*Adriaan Lanni*), која је тренутно једно од највећих имена које се бави античким грчким правом, на Харварду предаје између осталог и то. Она је имала своје симулације и своја суђења, и рад сам да Вам дам фотографије са њеног суђења, јер је у *Harvard student law review* изашла репортажа о томе како студенти на Харварду имају симулацију суђења по моделу Београда. То је наша мала велика тајна.

Д. В.: *Тај београдски метод подучавања је спој и правне клинике и moot court-а?*

С. А.: Апсолутно, апсолутно. Главна идеја је била управо у томе, прво да студенти осете себе, као бруцоши, да они имају осећај за живо право, а не само за право из књига. Друго, да имају способност изражавања. Још важније, да развијају аргументацију. Даље, да схвате како судија одлучује. Шта све утиче на одлучивање и, оно што је можда најважније, да развијају своју општу културу, и да тај свој начин изражавања преточе сутра, прво у своје испите. Наша реторика је то исто показала, да студенти када заврше курс, просечна оцена почиње да им расте. Тако је и са нашим студентима са прве године. Они који прођу кроз стручну групу, а не забушавају, а обично је врло мало таквих, можда ни 10%, они сви постају одлични студенти. Великим делом захваљујући и томе што на *moot court*-у науче како треба продати аргументе. Како треба бити сугестиван, на који начин се убеђује странка, на који начин се убеђује суд, али и на који начин се убеђује и професор на испиту.

Д. В.: *Поменули сте студентску способност изражавања, и ја бих се ту надовезао на домете античког беседништва, које сте Ви сјединили са одликама модерног public speaking-а и преточили у књигу која је чак била и награђена 2009. године као најбоље научно остварење наставника и сарадника. Да ли нам нешто можете рећи о овој књизи – Rhetorike Techne?*

С. А.: Тако је. Мени реторика јесте ушла у крв преко Исејевог судског беседништва, Демостена, Класичне гимназије, све се то свезало. А онда сам и ја схватио да је стварно студентима права неопходно да имају реторику као предмет. Међутим, важан моменат у свему томе је била и једна дивна манифестација, такмичење у беседништву, које је постојало тада, у том тренутку када сам ја постао студент. Дакле, пре студентских демонстрација 1968. године постојало је некакво такмичење на Правном факултету, али су ту долазили и студенти правних факултета из других крајева бивше Југославије, и то такмичење је трајало до негде 1972–1973. године. Ту је упорно побеђивао студент са Правног факултета Универзитета у Београду – Слободан Рашић, чувени судија, а који је имао и своју озбиљну дилему када је изрицао прву смртну казну. Много је пута о томе говорио. Мома Рашић је био толико добар беседник да ови из жирија нису могли ником другом да дају награду, а у жирију су били и Словенци и Хрвати. И онда су му рекли трећи пут: „Немој да се кандидујеш и четврти, нећемо ти дати, због кључа. Мора неки победник да буде из других крајева". Међутим, тај четврти пут се није ни десио, јер је кренула она мала политичка

ујдурма око уставних амандмана. Правни факултет је ушао у жижу, због дискусије о уставним амандманима. Неки су професори, као, на пример, Михајло Ђурић, као што знате, стигли до затвора, а неки су изгубили посао на факултету, као Воја Коштуница. И углавном, тада је беседништво престало. Ја сам био довољно срећан као бруцош да сам видео како је то изгледало. Плус, Исеј. Схватио сам да би то требало оживети као такмичење, али да би студенти требало да имају и предмет. Па сам тада, наравно, са Обрадом разговарао, и Обрад је рекао: „Наравно, ма ми ћемо то заједно да радимо". Обрад је био такав, класичарски дух. Он формално није завршио Класичну гимназију, јер је човек из Прокупља. Тамо ње није било. Али је то био интелектуалац светског формата. И то је предност овог факултета, што је имао и те људе који су рођени у малим срединама, а који су израсли у грдосије, у дивове. И тако смо онда ми одлучили да прво идемо да пишемо књигу, па ћемо онда показати колегама да би требало увести и предмет. Тако је настала и прва наша књига, и то су сада две књиге – *Ars Rhetorica*, и после *Rhetorike Techne*. Обрад је ту мало имао другачију конценпцију. Он није толико желео да се везујемо за *Public Speaking*. Он је више ту желео да иде ка класичној реторици, а ја сам, не зато што сам млађи, него зато што сам ваљда више осетио да ново време долази – ипак је Обрад 1930, а ја 1950. годиште, па је тих 20 година изгледа мало оптику променило – и ја сам схватио да ствари иду у другом правцу, и да ћемо ми морати да пратимо *Public Speaking*, ако хоћемо да преживимо као реторика. Јер античка реторика је фантастична, много важна, дивна, али ако ви њу не утопите у оно што је потребно импулсу модерног човека, она ће да се чак помало и угаси. Као што се и реторика као дисциплина угасила у 17. и 18. веку, када су предимензионирали теоријску компоненту реторике. И зато је реторика престала да постоји. Реторика је свој нови живот, свој *revival*, доживела почетком 20. века, кроз *public speaking*. Е, ту смо онда нас двојица покушали то да везујемо, али сам ја мало више вукао на *public speaking*. Али смо дали нешто што је заиста остало као трајни траг, а то су пре свега наша такмичења у беседништву.

Д. В.: *Колико дуго већ постоји то треће обновљено такмичење у беседништву?*

С. А.: Да, то је тачно – треће обновљено такмичење у беседништву. Хвала и на том додатку. Прво је било давно, прво је било још 1955–1956. године, али смо ми имали срећу да смо срели човека који је тада био победник – Божић се зваше. И он нам је дао стенографске белешке. Ми наше такмичење данас снимамо. Прво смо га снимали само тонски. Па смо га онда снимали на касете. Па потом на дис-

кете. А сада га снимамо на нове меморије. А ово прво такмичење је било, не снимано, него куцано, два стенографа су на писаћим машинама куцали, и ми смо добили те белешке, и њих ено у нашем музеју. Ту можете видети како је изгледало то такмичење. То је била прва генерација беседништва, која је кратко трајала, можда пар година, али је ипак вредно помена, јер је то био први покушај да се у комунистичкој земљи ипак мало нешто чује. Све је то ипак било у складу са очекивањима, али је ипак проговорила Србија, проговорила Југославија. Већ је ово друго беседништво било мало деликатније, и ту су били присутни озбиљни тонови који су политички, после 1968. године, били деликатни. Е, када је кренуло наше треће беседништво... Таман хајде да завршим са тим политичким тоновима. И Ви сами сте сведоци колико се ту слободно говори. Шта је све изговорено у овом нашем циклусу, који ево сада траје већ 25 година. Памти се када је Марко Ђурић, сада надлежан за Косово и Метохију, једну ружу бацио пред ноге тадашњем начелнику Генералштаба Војске Србије, и рекао, бацивши ту ружу: „Сахрањујете војску, ево вам цвет за венац. Девастирали сте војску". То је рекао у брк начелнику. А петица? Петица ћути. Много се пута ту говорило оно што се другде није смело говорити. И само када су једном покушали, у неким околностима, у Милошевићево време, да нам кажу да би волели да виде и чују шта ће беседници говорити, Обрад је преломио и ја сам рекао: „Не, беседништва неће бити". Јер начуло се да ће бити један говор, мало непријатан, и декан је хтео да га чује и ми смо рекли: „Не, боље је да беседништво остане слободно, и да једну годину прескочимо, него да кренемо у цензуру". Тако да мислим да је и то једна од тајни ових наших 25 година. Наравно, све се може рећи, на леп начин. И наш је задатак био, и ми и дан данас имамо тај проблем, и нашим беседницима кажемо: „Критикујте, али само водите рачуна на који начин". Јер критика је много жешћа ако је изречена на прави начин, а поготову кроз добру беседу. Оно друго је критизерство, које не вреди ништа, које није конструктивно. И због тога наше беседништво има тако дубоке корене и тако је витално.

Д. В.: *Где је све такмичење у беседништву Правног факултета Универзитета у Београду пустило корене, јер видимо данас да слободна реч у том облику заживљава.*

С. А.: Хвала Богу, много га има. Почело је прво по правним факултетима. Први наш следбеник је био Правни факултет у Новом Саду. Практично кад и ми. Односно, поново наш форумаш, Срђан Шаркић. Он је тада једно време био декан и професор, исто правне историје. Засновао је беседништво на Правном факултету у Новом Саду.

Одмах после тога у Нишу, Крагујевцу. Потом је преузело Скопље, Бања Лука, Подгорица – тада ваљда још увек Титоград. И тако је кренуло по правним факултетима. Е, онда је кренуло даље – Сремска Митровица. Који су исто врло рано почели, практично када и ми, и то је била паралелна иницијатива једне дивне екипе ентузијаста, који су видели нашу књигу, и рекли: „Ево примера". Тако да Митровица и дан данас живи под називом *Lux Verbi*. Неки су и ту учествовали, ако се не варам, и били победници. И наши су студенти тамо по правилу победници на *Lux Verbi*, а онда се десио још један важан догађај – у Министарству просвете је постојала једна особа, огрешићу се јер тренутно не могу да се сетим њеног имена, углавном дама која је видела како то ниче код нас, и рекла: „Па ово је потребно да се учи по гимназијама и средњим школама!" И захваљујући тој госпођи, израђен је некакав план и програм за наставу Реторике у правно-биротехничким школама. Невенка Мијатовић се звала. Захваљујући госпођи Мијатовић, која је то упорно гурала кроз Министарство, Реторика се нашла као наставни предмет у правно-биротехничким школама. И такмичења су потом почела по целој Србији на нивоу средњошколаца. И када је то почело, ми смо видели да смо запалили пламен који се више неће угасити. Све дотле смо бринули да ће то трајати само док смо ми ту, и наши наследници, који смо пасионирани. И један од тих наследника је наш Давид, беседник од формата, који такође верујем да ће чувати традицију такмичења у беседништву и реторику. Али је важно да се она сада утемељила ван факултета и да се институционализовала. То је гаранција да ће тај предмет који је важан за хуманистичко образовање живети и у средњим школама, а не само на појединим факултетима у бившој Југославији и данашњој Србији.

Д. В.: *Кажу: „Правник без доброī īовора, ко сīолар без длеīа".*

С. А.: Баш тако. Браво.

Д. В.: *Поред Ars Rhetorica i Rhetorike Techne има још једна књижица која је īлод Вашеī рада, и она је издаīа за 20. и 25. јубилеј īосīојања īакмичења у беседнишīву, и реч је о īримењеној реīорици. Како је īа књиīа замишљена да изīледа?*

С. А.: Па, то је заправо један алманах нашег целог путешествија кроз реторику, од такмичења у беседништву, преко различитих контактних дисциплина. Ту је поменута једна јако важна епизода. Данас су јако модерне дебате. Дебата је постала можда важнија форма и студирања, али не само на правним факултетима, него и на политикологији, и многим другим. И дебата је међународни симбол студирања. И наши студенти су ове године постали шампиони, први у Европи и други у

свету. И та дебата је у Београду почела овде, поново у Форуму. Ја сам имао испит из реторике, и долази један амерички професор, кога сам само једном чуо мејлом – Алфред Снајдер (*Alfred Snider*). Каже: „Нисам се најавио, али сам дошао на факултет, и ето, затекао сам Вас". Он је дошао са својом асистенткињом из Вермонта. Пуно име му је Алфред Снајдер, али је познатији по надимку „Туна". Мало је имао тако затупаст нос. И он се сматра једним од *founding fathers* модерне дебате. Ако говорите са дебатерима, нема ко не зна за Туну. Реко': „Добро, али сад немамо времена", а каже он: „Нема везе, ја ћу ту да седим на испиту". Ја сам то често причао мојим студентима на часовима реторике. Ништа, ја му кажем: „Хајде ти оцењуј по осећају, не знаш језик, али оцењуј наступ и оно што можеш видети". Да скратим причу – оцене које смо ми давали, и оцене које је дао Снајдер Туна са својом асистенткињом су се погодиле у 90% случајева. Што само доказује ово што си ти малопре казао, јако је важна форма у којој се излаже мисао, дакако, важно је и шта се каже, али је исто толико важно и како се каже. И тада је дебата почела на нашем факултету. Зато је у нашој књижици поменут и настанак дебате као неки изданак нашег такмичења у беседништву, једна грана коју је касније развијао наш колега Мишко Јовановић. А сада су то узели студенти у своје руке, и сада студенти дебату воде сами. Њима више не треба никакав професор. И одлазе на светска првенства и освајају све могуће дипломе и прва места. Тако да је, заиста ми се чини, из ове наше реторике која је почела прилично скромно и стидљиво, из такмичења у беседништву, кроз симулацију суђења, све мало по мало израстало ово што сада можемо сматрати нашим чедом.

Д. В.: *Каква је култура говора међу омладином данас?*

С. А.: И сами знате. Врло, врло, врло на незавидном нивоу. И, нажалост, јако се тешко исправља. А на срећу, на нашем факултету има студената који хоће да дођу на час реторике...

Д. В.: *Али и са других факултета...*

С. А.: А ја имам срећу да је и сниматељ наш и режисер овога што сада радимо био једне године курсиста на нашем курсу реторике. Мада је завршио Академију уметности. Имамо, да, сваке године, и студенте са других факултета. У једној генерацији смо имали двојицу стоматолога, који су учили студенте како се перу зуби. У једној генерацији смо имали оног човека што је дуго водио на Студију Б радио програм. И њему сам тренутно заборавио име. Имали смо и једног докторанда са физике, који је радио у Институту за физику. Имали смо велики број студената са Филолошког и Филозофског факултета,

а то нам је сада већ и уобичајена публика. Студенти са политичких наука такође.

Д. В.: *И са Теологије након што је Омилитика избачена као предмет?*

С. А.: Тако је, тако је. Са Богословског. Углавном долазе и други. Али, твоје основно питање је у ствари јако депресивно. Јер и после курса реторике, понекад, и овима који заврше курс реторике искочи понешто од оних беседничких мана. Па и ви сами знате и слушате колико има оних развучених вокала... Ја данас не могу да живим када слушам рекламу за цене, „купите ту и ту... то кошта деведаест девет кома деведаесет девет". Ја просто не могу то више да слушам, а слушам моје студенте са оним њиховим узречицама „овај, мислим, значи", и без тога се реченица не започиње. Ужасна је култура говора. Мало је боља додуше, и то морам рећи, са некаквим ипак трачком оптимизма, међу ђацима из ових правно-биротехничких школа, на пример... А ви бисте прво очекивали да ови гимназијалци можда буду који ће носити бољи говор. Али вероватно захваљујући томе што имају реторику, они ипак, пошто нама долази добар део студената из правно-биротехничких школа, како су се већ некада звале, ипак мало имају бољи тај ниво културе говора. И ето да се покаже да не мора увек гимназија да буде најбоља у свему.

Д. В.: *Чувена је Ваша реченица да студент никада неће бити добар студент ако факултет не осети као своју другу кућу. Ви сте били глава те куће, то јест декан у два мандата. Који Вам је био омиљени сегмент деканског позива, и каква су Ваша искуства на тој позицији?*

С. А.: Било је ту и добрих и лоших тренутака. Вероватно најузбудљивији тренутак је био штрајк студената, када су тражили, а ни сами нису знали шта. Али је ту било инструментализације са студентима Филозофског факултета који су се умешали... Па је требало нешто ту да се дешава... И то ми је био најтрауматичнији део. Јер сам знао да су то моји студенти, али нисам могао да верујем да би они тражили једне потпуно тако бесмислене ствари. Само „рокови, рокови, рокови" и ништа више од тога. Оно што ме је највише бринуло током деканског мандата је била изградња једног новог факултетског простора, изнад амфитеатра пет. Ми то сада зовемо Галерија. Са две нове слушаонице, и са десет нових кабинета. Факултет је постао тесан. Ја сам се као декан суочавао са проблемом где ће се одржавати испити. Где ћемо смештати наше младе колеге који дођу као сарадници у настави, као асистенти приправници. И дан данас, и поред тога што смо ово направили, опет буде по четворо-петоро у једном кабинету када дођу. А наравно, просторије слушаонице су нам биле

преко потребне када смо кренули у ту озбиљну интернационализацију факултета. Па када смо добили тај међународни мастер европских интеграција, а још више међународни мастер у области јавних набавки заједно са Италијанима, а који су иначе водећи у Европи у мастеру јавних набавки. Практично, прве студије које су се одвијале у тим новим просторијама биле су међународне студије европских интеграција на страном језику. Ја бих рекао да су то биле главне тачке које су определиле шта су моја прва сећања на деканство. Тај штрајк студената који се на срећу завршио мирнодопски, наравно, уз велику помоћ самих студената, и то бруцоша, тадашњих, тек придошавших, у октобру месецу, који су нагрнули у амфитеатар и говорили: „Хоћемо предавања, нећемо штрајк". И овај, ајде да кажемо неки материјални траг који остаје иза деканства. Иза декана по правилу остаје и оно што је за студенте јако важно – комуникацијама са студентским организацијама. Ја сам увек имао јако добру комуникацију са мојим студентима, али сам се сада први пут нашао на другој страни – студенти увек траже једно, а управљачи морају да спроводе друго. Или оно што налаже закон, или оно што налаже наставно-научно веће или оно што сами сматрају да треба урадити, попут рецимо тих испитних рокова. И ево, хвала Богу, и поред тога штрајка, ми смо сада полако свели тај број испитних рокова на неку нормалу. И оно што је за мене било најважније, да је Правни факултет тада стекао своју међународну репутацију. Ми смо у том времену имали на нашем факултету не десетине, него стотине различитих стручњака из иностранства, различитих институција, потписали небројено уговора са бројним универзитетима у свету, врло престижним, многим државним институцијама. Обезбедили стаж студентима који су дипломирали, и то плаћени стаж, односно, како би се то рекло, пробну праксу у државним институцијама, или привреди... Тако да мислим да је у том делу за мене деканство било важно искуство, и да сам осетио неко задовољство у томе послу. Много је ризика, много је страха од различитих несрећа које се дешавају, од онога што може да направи заиста велики белај. На овом факултету је било и једно убиство, на овом факултету је било и једно самоубиство. Што сам ја све пуштао у главу када сам се прихватао деканства. А онда ме је закопао мој унук који је тада још био клинац од неких дванаест година, и рекао: „Деда, па шта ће ти то? Замисли да се разбије прозор и да исече неког од студената, и ти ћеш бити крив." То су та размишљања дечија, која онда после прођу и кроз главу зрелог човека – за све си одговоран као декан. И одговоран си за професора који није урадио свој посао како треба, и одговоран си за студента који је направио неку глупост у граду, а сви кажу – „студент Правног факултета".

Одговоран си пред новинарима за све. А новинара има различитих. Тако да је то деканство прожето, наравно, свим овим дивним тренуцима и сатисфакцијама, али, наравно, и многим бригама које су често утицале на мој сан.

Д. В.: *Поред свега што сте навели, Ви сте увели и обичај да студенти диплому примају са руком положеном на Номоканон, то јест, на Крмчију. Шта је био повод конституисања оваквог обичаја и можете ли нам рећи зашто баш Номоканон?*

С. А.: Свега си се сетио. Повод је био тај што је мене нервирало, у време кад сам ја био студент, што сам диплому примио кроз шалтер, од шалтерске службенице. Па сам онда полако сугерисао мојим колегама деканима да се то учини свечанијим, па је то Обрад, ја мислим, први почео да прави некакву церемонију, малу церемонију, од тога да се неколико пута годишње, код декана долазило и онда се та диплома делила. Први велики и прави искорак је направио Мирко Васиљевић, који је два пута годишње уредио да се диплома додељује, и да то буде стварно свечани чин – хор, присутни професори, други студенти, и да се онда додељују награде из различитих фондација. Ти датуми су били Свети Сава и факултетска слава Крстовдан, који је такође установио мој претходник Мирко Васиљевић. Те две прилике су у правом смислу речи постали мали празници. А онда су почеле да се јављају идеје када сам ја био декан да би декан требало нешто ново да донесе. Па су предложили зашто ја сад не уведем да студенти као Американци бацају капе у ваздух, да факултет купи оне одежде...

Д. В.: *Транспланте да уведе...*

С. А.: Транспланте да уведемо како се деле дипломе у иностранству. А онда сам се ја одмах сетио како капе лете код нас приликом додељивања дипломе само на приватним факултетима. И схватио сам да цела та церемонија никада није легла. Био сам присутан у Америци много пута, али, просто, чини ми се да се тај трансплант овде не би примио. А оно што ми имамо и што правници треба да имају, и што студент права стварно са собом треба да понесе је заклетва професији. Као што медицинари треба да положе Хипократову заклетву, мени се учинило да студент права треба да стави руку, симболично, на најстарији српски правни документ, на Законоправило које је скоро једнако као и чувена *Magna Carta Libertatum* у Енглеској, а која је фетишизирана. Она јесте изузетно важан документ, али која је доведена до нивоа да је то био први устав у свету. Дакако није, то је била једно изузетно важна повеља, која је поставила темеље будуће

уставности. Али ће вам скоро сваки англосаксонац рећи: „Први устав на свету је *Magna Carta*". А ми, наши правници, многи нажалост и не знају да постоји Крмчија Светог Саве, која се под тим називом примењивала и у другим словенским крајевима – код Бугара, код Руса, где се и назвала Крмчија, односно, крманошка књига – књига по којој се треба управљати. Изворно, Номоканон, како ју је и звао Свети Сава. Е, од тада наши студенти, када примају диплому, донесе се Номоканон, са оном својом заштитном куполицом, студент на њу ставља руку и на крају крајева, барем један део њих осећа некакву врсту узбуђења. И то су ми скоро сви говорили. А право да Вам кажем да, оно како се додирујете са студентом, ја сам осетио тремор код многих студената у тренутку када примају ту диплому уз Номоканон. Што значи да тај тренутак јесте много веће узбуђење и много дубље урезано у сећање сваком студенту од пуког бацања капе у ваздух. И ето, сада је срећом нови декан преузео тај обичај, и ја се надам да ће то остати традиција Правног факултета.

Д. В.: *Једна страна делегација која је долазила у посету Правном факултету Универзитета у Београду чудно је реаговала када је видела икону Светог Саве у декановој канцеларији и у конференцијској сали. Откуда та њихова чудна реакција и откуда у једној секуларној институцији икона, то јест слика једног свеца?*

С. А.: Управо то је било једно питање наших колега: „Па ви сте секуларна држава. Још горе, ви сте до скора били комунистичка држава. Шта ће вам сад ту икона, је л' ви то хоћете да парирате комунизму? Ви сте сада нововерци". Али, то је једна страна... Али ова друга страна: „Како ви можете као секуларна држава да држите икону?". Пошто сам се ја мало бавио и тим такозваним државно-црквеним правом и ајде да будем нескроман, био сам кум тога назива у Србији. Пошто ми нисмо имали ту дисциплину и нисмо знали како се зове. Неки су га звали црквено право, други еклезијастичко право, а ја сам се одлучио да преузмем немачки назив *Staatkeirchenrecht*. У државном црквеном праву ствари су јасне – али и то је било плод једног другог правног транспланта, о коме је на крају одлучивао Европски суд за људска права у случају „Лауци против Италије". Наиме, у тој једној италијанској школи је стајао крст, па се мајка једног ученика, студента, побунила против тог крста рекавши да је Италија секуларна држава и да не може имати крст у школи. Процес је ишао, јако је дуго трајао, и на крају је Европски суд за људска права, тек пред Великим већем, пресудио у корист Италије, која је добила тај процес. А у целој тој аргументацији је био врло кратак одоговор – дакле, секуларизам не значи потпуно одсецање државе од религије. У модерној Немач-

кој постоји систем, они то зову кооперативна одвојеност државе и цркве. Постоји систем државне цркве, систем одвојености државе и цркве, комунистички по правилу, и систем Немачке, а који је сада превладао у Европи, и који се зове систем кооперативе одвојености – свако има своју сферу, али има тачака на којима се мора сарађивати. Једна од таквих тачака је верска настава у државним школама. И да не ширимо тему. Уз то кратко објашење да секуларизам данас значи нешто друго него што је значио пре двадесет година, јер је релативно од скора био тај развој догађаја у Немачкој. А скори је трансплант који смо ми преузели у нашем закону. Постоји и други разлог – Свети Сава овде није икона, он је овде као оснивач српског права. Он јесте оснивач српских школа, он јесте оснивач српских болница, али он је овде пре свега као човек који је направио најважнији документ српског права и као оснивач српског права. Па потом одведем наше странце и покажем им колико је велика Крмчија, односно, Номоканон. И предлажем Вам да и то снимите за овај интревју, као што Вам предлажем да снимите и моју магистарску тезу, да видите како су та слова изгледала после онаквог начина штампања. И можда да снимимо само једну страницу из *Harvard Law Review*, како то они раде симулацију суђења на београдски начин.

Д. В.: *Поменули сте увођење верске наставе у Републици Србији, па какав је Ваш став према увођењу верске наставе у Републици Србији?*

С. А.: Верска настава је традиција скоро свих земаља Европске уније, и ја смем да кажем „цивилизованог света“. Тренутно у Европи верску наставу немају само Словенија, што не значи да нису цивилизовани, али је то посебан разлог – екс комунистичке земље. Само у овом региону нема верске наставе – Словенија, Албанија, Црна Гора, Македонија, Косово, које није држава, али у делу Косова који припада Србији номинално, не одвија се верска настава. Питање је како ће се верска настава одржавати, јер религија је део живота сваког друштва. Веровали ви или не, били верник или не, ви живите са верницима и морате знати њихове назоре и морате знати, ако ништа друго, због културолошких разлога нешто о доминантној религији у својој држави. Због тога је верска настава присутна у целом свету, али и у Европи, па чак и у Француској. А многи кажу да нема верске наставе у Француској. А има је. Има је у Алзасу и Лорени. Има дакле у тим деловима који су били под Немачким утицајем. У овом крајње екстремно секуларном делу Француске нема, али зато Француска има у свакој школи плаћеног верског службеника, свештеника, који је ту за пружање такозване „духовне помоћи“. Дакле, за мене се не поставља питање да ли је потребна верска настава. Апсолутно јесте. Само је

њу комунистички режим искључио из оних разлога који су познати. Дакле, одсецање религије, религија је опијум за масе – то је она чувена реченица, класика Марксизма. И не треба људи да се залуђују. Међутим, религија је много више од тога. Религија је пре свега један културолошки феномен, који се мора спознати на прави начин. А за оне људе који верују, не дозволити им да добијају квалификовано знање о ономе у шта верују, већ да им то знање преносе неуки родитељи који су расли у комунизму, који су можда и били верници, али су ту веру свели на славску трпезу, Божић и Ускрс, а притом не би знали ни да вам изговоре једну молитву, није начин на који држава треба да одговори ономе броју људи који јесу верујући. Свака статистика Југославије је показивала то. Док је била велика Југославија, док нису избацили тачку питања верско опредељење. Откад имамо Србију, у свим овим нашим статистичким годишњацима, анкетама, односно, пописима становништва, 90% људи су верници. 90%, 85% се изјашњавају као православни верници. Ја сад користим аргументе професора Герхарда Роберса (*Gerhard Robbers*), исто нашег великог пријатеља са Универзитета у Триру, он каже овако и тако брани верску наставу у Европи. А наравно да има и у Европи следбеника секуларизма, али он каже: „Ви ускраћујете 85% људи који су *tax payers*, који су порески обвезници, ускраћујете их да добију адекватно образовање. То не значи никакво залуђивање. То значи само добро постављена верска настава". А проблем је како поставити верску наставу. А није да ли она треба да постоји. Несумњиво је да треба. И ако постоји у толиким европским земљама, и практично у целој Еврпској унији, онда је сасвим јасно да је једино питање како она треба да изгледа, и у том делу ми имамо још посла, и ту још нисмо... Ја лично нисам задовољан како је то уређено, али иде у добром правцу.

Д. В.: *И за сам крај, верујем једно посебно драго питање и посебно драга успомена. У децембру месецу Ваше колеге из наставно-научног колектива, али и бројни, што садашњи, што Ваши бивши студенти приредили су Вам велико изненађење на Вашем последњем предавању из предмета Упоредна правна традиција. Шта Вам је то поклоњено на том последњем часу из Упоредне правне традиције и какве сте утиске понели са тог часа?*

С. А.: Хах, знате шта је био главни утисак – како задржати сузе? Прво, невероватно да нико није провалио. То је заиста било фасцинантно. Баш никакав, ни најмањи абер до мене није стигао. И нисам био нимало сетан, али просто, јесте последње предавање у том амфитеатру, међутим, неко ми је дошао, и како ја то обично радим, чак сам мало и окаснио, и сад улазим у амфитеатар и видим

– пун амфитеатар и студената из генерације која је ту, редовна, и студената из претходних генерација, и моје колеге, и Воју за катедром, и аплауз који траје и не престаје... Не знам човека коме не би заиграло у том тренутку све, од мишића до грла и срца. И, наравно, знате, требало се суздржати, да не крену сузе. То је тренутак крајње емотиван. А онда тамо видим неке поклоне, реко': „Људи, маните ме поклона, ово је највећи поклон што сте ви овде". Али ти поклони су били стварно невероватни. Само ћу један поменути, а то је ручни рад мојих студената, од шперплоче направљена гиљотина, која је требало да симболише мој назив који ме прати цео мој пут кроз факултет – „џелат са осмехом". Наравно да је тада био општи урнебес када сам ја подигао канапић и пустио оно мало сечиво да падне. И све друго је нешто што ће остати. Али је сам чин оно што ће остати до незаборава. Ове ствари ће физички остати, та гиљотина је ствар коју сам оставио у аманет мојим члановима породице да то има да се чува као породични сувенир, а све друго остаје у човеку и носи се са собом апсолутно до краја живота. То је дан који се не заборавља.

Д. В.: *И за сам крај, стара је изрека да онај ко познаје историју може да предвиди будућност, стога, као професор правне историје реците нам каква је то будућност Правног факултета Универзитета у Београду?*

С. А.: Сто пута сам се питао у каквом ће свету да расту моја деца, а сада већ моји унуци. И то рађа велику забринутост. Јер, знате, почећу од Обрада и нећу дуго. Обрад је говорио стално, каже: „Ова историја је чудо, у последњих сто година иде темпом *sempre accelerando*", као у музици – темпом сталног убрзавања. И онда помислим, заиста, кад је Београд... И баш сад ових дана ми се то враћало у сећање, поготову у време короне. И у време кад сам поново писао о овоме, па сам се питао да ли је могуће да је пре само четрдесет и неколико година било немогуће да на компјутеру променим тастатуру и куцам грчки текст. Пре ето, само сто и двадесет година, или мало више од тога, сто тридесет или четрдесет, моји професори које сам наследио су писали књиге под свећама. Све оно што ми читамо, дела наших великана, писано је под свећом. Није било струје, није било сијалице. Први пут је прва сијалица засијала у Београду у кафани негде ваљда 1880. године. А није дошла у домове све негде до после Првог светског рата. У Америци је негде тамо двадесетих година прошлог века једва половина домаћинстава била осветљена струјом електричном, у Америци! Зато Вам кажем, ми смо у једном таквом брзом темпу и убрзању да тешко можете прогнозирати шта ће даље бити. Знате

шта је било револуција у животу мога оца – када је проговорила кутија, када је радио почео да говори. И ја сам растао уз радио апарат. Први ТВ сам видео у излогу радње у улици у којој станујем – у Кнез Михајловој – телевизор и камера која вас снима. И сад ви видите, ви се мрдате, а тамо се нешто мрда и знате да је то телевизор. Први телевизор моја породица је купила кад сам ја имао дванаест-тринаест година. И то је за мене била револуција. За моју децу, за генерацију мог сина и ћерке је то већ био компјутер, али то је био Мајнер. То су биле оне прве игрице, а ја сам већ почео да користим компјутер за куцање, за писање текстова. И за мене је то био домет свих времена – *word processing*, тако се то звало. А сад за унука мога, то више није компјутер, он зна све о компјутеру – сада су то друштвене мреже. А како ће се то даље развијати... Јер живот је очигледно условљен технологијом, и тај техонолошки развој, а причали смо о оном леду и о ледарама. Па замислите ви живот без фрижидера. Замислите колико смо ми зависни од тих цивилизацијских техничких тековина. Мало нешто од тога смо видели у време короне. А замислите још само да у време короне нисмо имали струју. Па пола људи би извршило самоубиство. Колико смо зависни сада од друштвених мрежа. И новине се мање читају. Књига? Видим по студентима. Све мање се чита. Па се онда питамо зашто је култура говора таква. Зато што се сад култура говора формира једним сведеним речеником. Формира се кроз скраћенице. Формира се кроз смајлије и емотиконе.

Д. В.: *Повратак на хијероглифе.*

С. А.: Тако је! Браво! Своди се на то да ће са неколико хиљада знакова људи можда комуницирати у будућности. О таквој будућности ја не смем да размишљам.

Д. В.: *Хвала Вам, професоре, на издвојеном времену. Заиста нам је била част.*

С. А.: Хвала теби. Ја сам пресрећан. Учинио си ми, знаш шта... Нешто што ретко ко добије. Ово је шта си ти урадио нечувено.

Рад приспео / Paper received: 1.7.2020.
Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 5.7.2020.